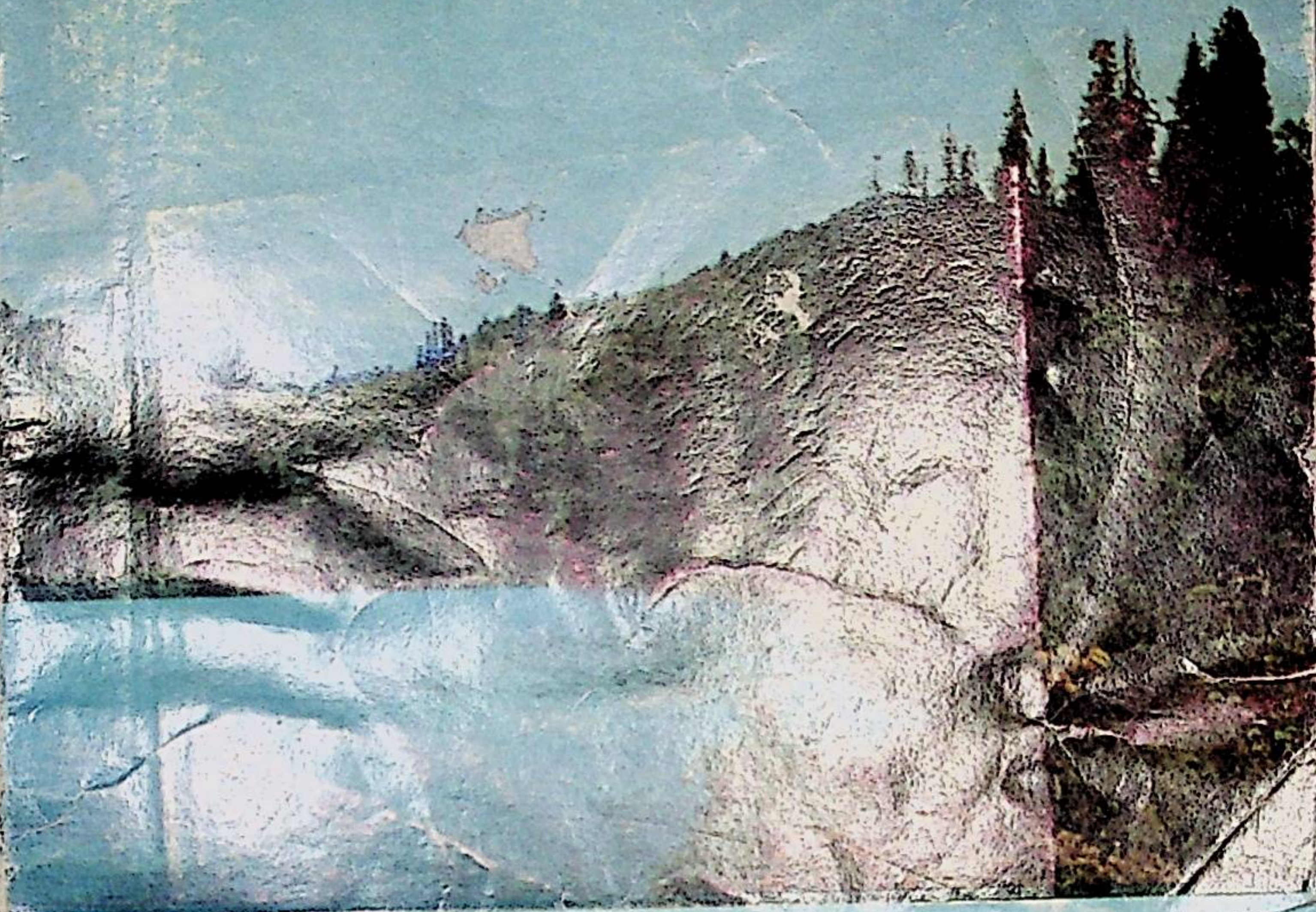

551.4
A-50

АМИНОВ З. АМИНОВ С. БАКИРОВ И
КЫРГЫЗСТАНДЫН
ТҮШТҮГҮНҮН
ЖАРАТЫЛЫШЫ

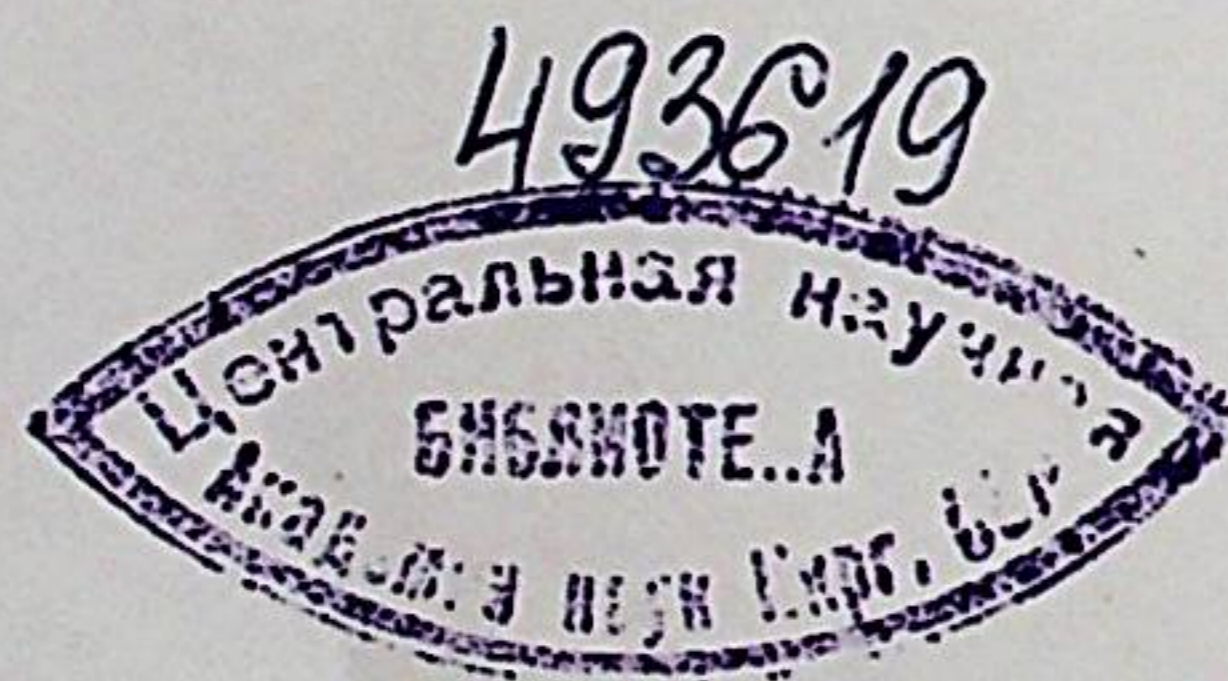

АЛИЕВ З, АМИНОВ С, БАКИРОВ Н.

КЫРГЫЗСТАНДЫН
ТҮШТҮГҮНҮН
ЖАРАТЫЛЫШЫ

«КЫРГЫЗСТАН» БАСМАСЫ
ФРУНЗЕ 1979

«...Жаратылыш материалдык жыр-галчылыктын биринчи башаты, деп соолуктун соолбос булагы, кубанычтын, жашоого болгон сүйүүнүн жана ар бир адамдын рухий байлыгы катарында биз үчүн болгон баалуулугун жоготкон жок. Табигый ресурстарды чарбачылык, үномдүүлүк менен пайдалануу жер, токой, өзөндөр менен таза аба, өсүмдүктөр менен жаныбарлар дүйнөсү жөнүндө кам көрүү — ушулардын бардыгы биздин нукура коммунисттик ишибиз болуп саналат.

Л. И. Брежнев.

КИРИШ СӨЗ

Жаратылышты коргоо деген эмне? Бул адам баласы табигый байлыктарды үномдүү пайдалануу, кайра түзүп кобойтүү боюнча жүргүзүлө турган мамлекеттик жана коомдук чарбалардын бүтүндөй системасы. Ал эми жаратылыш ресурстары — эл чарбасында пайдаланылуучу табияттын элементтери же бизди курчап турган материалдык байлык. Ага жер кыртышы, өсүмдүктөр менен жаныбарлар дүйнөсү, суу, аба, пайдалуу кендер ж. б. кирет.

Түштүк Кыргызстандын жаратылыш шарттары ар түрдүү жана табигый ресурстарга бай. Ал административдик жагынан Ош областын кучагына алат. Областын территориясы туш тарабынан ар кандай бийиктикте жаткан тоо кыркалары менен тосулган. Айрыкча Пскем, Чаткал, Фергана, Алай, Түркстан тоолорунун түпкүрүндөгү палеозой катмарлары ар түрдүү кен байлыктарга бай.

Ал тоолордун капталдарында 2 млн. 437 миң гектар аянтты табигый жайыттар, өрөөндөгү суулар, көлдөр жана адырлардагы, түздүктөрдөгү дыйканчылык талаалары, мына ушулардын бардыгы жаратылыш байлыктары эмеспи. Ал эми Чаткал, Фергана тоолорунун койнундагы

эзелтен бери палеоген мезгилинен тартып сакталып келе жаткан мөмө-жемиш, жаңгак токойлору, Семенов мистеси, карагай, арчалар өзөн бойлорундагы кайың, тал-теректер, бадалдар өздөрүнүн кооз табийгаты менен Кыргызстандын башка аймактарынан өзгөчөлөнөт. Мына ушундай кооз жана табигат тартуулаган жаратылыш байлыгы түштүк Кыргызстанда гана кездешет. Табигаттын мындай ресурстары жалпы элдин кенчи болуп, эл чарбасынын тармактарынын өсүшүнө толук жетишерлик. Ырас жаратылыш байлыктары — учу кыйры жок чексиз эмес. Алардын чеги бар. Ал эми айрымдарын, мисалы, кен байлыктарды ырааты жок үнөмсүз пайдалансак, аларды кайра калыбына келтирүүгө болбойт. Милдет, аларды үнөм менен, акыл-эстүүлүк менен пайдаланууда.

Областтын территориясынын көпчүлүгүн тоолор ээлейт. Ал тоолордун капталдары тик жана терең тилмеленишинен дыйканчылыкка пайдаланылбайт. Демек айдала турган түзөң жерлердин аянты чектелген. Ошондуктан айдоо жерлерди ырааттуу пайдалануу, аларды эрозиядан коргоо проблемасы турат. Адистердин маалыматтары боюнча (Жуков Ю. В., Л. Г. Манайло, 1971; Жунушбаев А. 1972) айдоо жерлердин 40—50 процентке жакыны суу эрозиясына дуушар болгон. Ал эми айрым жерлери экинчи жолку шорго айланган.

Исаков К., Жунушбаев А. ж. б. адистердин 1967—1971-жылдардагы жана андан кийинки изилдөөлөрүнүн маалыматтарында, жайыттарда малдардын ашыкча көп болушунан жана претсиз пайдалануудан, анын түшүмдүүлүгү, оттуулугу кийинки 10—15 жылдын ичинде 2—2,5 эсе төмөндөгөн. Мал жебей турган чөптөр 30—40 процент, отоо чөптөр 60—65 процент көбөйгөндүгү аныкталган. Жайыт чөбүнүн түшүмдүүлүгү жылдан-жылга төмөндөмөк гана турсун, анын 30—40 процентке жакын аянты мурдагы калыбына келтирилгис абалга чейин жетти. Областтын аймагындагы 10 миң гектар аянттагы жайыт-

тар эрозияга дуушар болгон. Жайыттардагы мындай терс көрүнүштөр адистер тарабынан сунуш кылынган чараларды чарба жетекчилери этибарга албагандыктып кесепетинен болуп жатат. Ошондуктан жайыттын оттуулугун көтөрүү, туура пайдалануу, чукулунан ачык-айкын чараларды көрүү бүгүнкү күндөгү негизги проблемалардын бири.

Түштүк Кыргызстандын территориясында — Алай, Түркстан тоолорундагы арча токойлору претсиз баш аламан кыйылып жатат. Алардын аянттары жылдан-жылга азаюуда. П. А. Гандын маалыматында (1970-ж) Кыргызстандын аймагында карагай токойлорунун аянты претсиз кыюудан 1940—1955-жылдарда 26 процентке жакын азайган. Азыркы мезгилде да токойлордун эскилерин санитардык жактан тазалоо, кыюу иштери улантылып жатат. Мындай кыюулар тоолордун тик капталдарында эмес, ачык жерлерде жана транспорт оңой жете турган зоналарда тандалып кыюу иштери али да жүргүзүлүп жаткандыгы өкүнүчтүү.

Жаратылыш ресурстарына сел-кыяндар, жер көчкүлөр, кар көчкүлөр, эшилме шагылдар да олуттуу зыян келтирет. Буларга каршы күрөшүүнүн натыйжалуу чараларын, ыкмаларын, илимдин жетишкендиктерин кеңири пайдалануу учурдун талабына ылайык келет.

Калктын саны областтын аймагында өскөн сайын, демек, керектөө көбөйгөн сайын, адам баласынын жаратылыш ресурстарына болгон талабы артат. Ошондуктан азыркы учурдун талабына табигый ресурстарды үнөмдүү, ырааттуу пайдалануу, аларды коргоо, кайра куруу, коруктарды уюштуруу маселеси коомчулуктун көңүлүнүн борборунда жана илимий изилдөөлөрдө негизги проблемалардын бири болуп саналат.

Жаратылыш ресурстарынын эл чарбасындагы эбегейсиз зор ролун эске алып, кийинки жылдарда өкмөт менен партиябыз жаратылышты коргоо боюнча иштиктүү чараларды көрүүдө. Мисалы, 1962-жылы май айында Кыргыз ССР Жогорку Совети тарабынан жаратылышты кор-

гоо жөнүндө закон кабыл алган. Анда жаратылыш байлыгын сактоо, аларды жөнгө салуу айтылган.

Совет эли өзүнүн туулуп өскөн жерин, анын жаратылышын адамга берген байлыгы үчүн гана сүйбөстөн, ошону менен бирге анын баа жеткис эстетикалык ыраматы үчүн да сүйөт. Биздин республиканын калкынын каалоосун эске алып, Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети жана Кыргыз ССР Министрлер Совети 1967-жылы январь айында «Жаратылышты коргоо боюнча республиканын коомун түзүү жөнүндө» чечим кабыл алган. Ушул чечимге ылайык областтык жана райондук коомдор түзүлгөн. Аларга жаратылыш байлыктарын үнөмдүү, рационалдуу пайдалануу, жаратылышты коргоо жөнүндөгү илимдин жетишкендиктерин пропагандалоо жүктөлөт.

Кийинки жылдарда Түштүк Кыргызстандын жаратылыш ресурстарын, анын айрым компоненттерин баяндаган илимий эмгектер жаралды. Алар жергиликтүү кадрлар жана илимий мекемелер тарабынан жазылды. Ырас, бул эмгектерде областтын территориясынын жаратылыш ресурстары бирдей өлчөмдө изилденген эмес. Мисалы, тигил же бул райондун кыртышы дурус изилденсе, рельефи начар изилденген, ал эми климаты жетишерлик изилденсе, өсүмдүктөрү начар изилденген. Мына ушуга ылайык областтын жаратылыш байлыктарын ырааттуу, үнөмдүү пайдалануу, коргоо маселелери көз жаздымында калган. Кыскасы, жаратылыш ресурстарын коргоо тууралуу илимий-көркөм тилде жазылган комплекстүү географиялык эмгектер алиге чейин жок.

Мындай абалды эсепке алып, биз бул эмгекте Түштүк Кыргызстандын жаратылыш шарттарынын айрым компоненттерине мүнөздөмө берүү менен бирге областтын табигый ресурстарына жана аларды коргоо, үнөмдүү пайдалануу, кайра куруу проблемаларына окуучулардын көңүлүн бурдук. Ошондой эле Түштүк Кыргызстандын кооз жер соорULARына, коруктарына, токой чарбаларына токтолдук.

ЖАНТАЙЫЦКЫ ТҮЗДҮКТӨРДӨН АСМАН ТИРЕГЕН ТООЛОРГО ЧЕЙИН

Рельефи. Түштүк Кыргызстандын жеринин бети ар кыл келип, тоо кыркаларынан, адырлардан жана түздүктөрдөн турат. Аларга мүнөздөмө берүүдөн мурда, түздүктөрдүн, тоолордун жаратылыш компоненттеринин таралышы кандай таасир этет. Алсак тоолор, алардын бийиктери, тилмелениши, экспозициясы кыртыш-өсүмдүктөрдүн таралышына, жайыттарга кандай таасирин тийгизет. Палеозой катмарларынын түшкүрлөрүндө кандай кен байлыктары жатат. Мына ошолорго азыраак токтолобуз.

Түштүк Кыргызстанга Фергана ороонунун чет жакаларынын 13 процентке жакын үлүшү туура келет. Аларга Кулунду, Казка-Таз, Тоо-Моюн, Кызыл-Жар түздүктөрү кирет. Алар деңиз деңгээлинен 550-750 м. бийиктикке чейин көтөрүлөт да, жеринин беттери начар тилмеленген.

Жантайыцкы түздүктөрдүн ыңгайлуу жаратылыш шарттарына ылайык, азыркы мезгилде дыйканчылыкка, сугатчылыкка кеңири өздөштүрүлүп, кулпунган оазиске айланган. Ырас, ал түздүктөрдө эгилген эгин аянттары ирригациялык эрозияга дуушар болгон (төмөндө баяндама берилет).

Адырлар тилкесинде жайгашкан ички өрөөндөр менен айдөш жерлер өздөрүнүн географиялык жайланышы, ээлеген аянттары, бийиктиктери боюнча ар кыл. Мисалы, Исфана 900—1300, Баткен 1400—1500, Эски-Ноокат 1200—1500, Хайдаркан 1400—2100, Куршаб-Өзгөн 1100—1300 м бийиктикте жайгашкан. Алардын жеринин беттери бардык жерлеринде бир кыйла түз болуп созулбастан, агын суулардын нуктары менен 4—5 метрден 15—20 метрге, Өзгөн-Куршаб өрөөнү 20—30 метр тереңдикте тилмеленген. Өрөөндүн тамандары суулардын тектирлеринен турат.

Ош — Кара-Суу түздүгү зор аянтты ээлейт да «кичине Фергана өрөөнү» деп аталат. Ал 700—900 м бийиктикте жайгашкан, көпчүлүк бөлүгү бир кылка түз болуп, пахта талааларына айланган.

Түркстан, Алай тоолорунун этектеринде, Сүлүктү, Токтобоз, Баткен, Катраң, Эски-Ноокат, Чил-Майрам, Чил-Үстүн дөбөлөрү (адырлар), Отуз-Адыр созулуп жатат. Алардын бийиктиктери (абсолюттук) 1600—2000 м, айрымдары андан да жогору көтөрүлөт.

Эски-Ноокат, Отуз-Адырлар үчүнчүлүк, төртүнчүлүк мезгилдин чопо, кум, шагыл тектери менен төшөлүп, алар 3—5 м калыңдыкта лёсс аттуу борпоң тектер менен жабылган. Демек, эрозияга кеңири дуушар болгон.

Фергана, Чаткал тоолорунда суулардын алабында да адырлар жайгашкан. Бийиктиктери 1700—2000 м жетет. Адырлардын капталдары кыртыш өсүмдүктөр менен начар жабылган. Аларда лёсс тектери чыгып жатат да күңгөй беттеринде эрозиялык процесстер кеңири таралган.

Адырлардын капталдары агын суулардын нуктары менен 20—30 метр, андан да тереңдикте тилмеленген. Ошондой эле жаан-чачындардын, эриген карлардын сууларынын сызыктык эрозиясы (жылгалары) менен 1—2 метр тереңдик нукта жыш тилмеленген. Эгилген адырларда ирригациялык эрозия жана селдердин тийгизген залалы да зор. Эрозиянын иштеринен адырлардын капталдарында көптөгөн жылгалар, колоттор, жарлар, терең аңдар пайда болот. Айдоого, жайытка жараксыз болгон жерлер — ак ала «чаптар», «бедленд» чопо карстары жаралат.

Убактылуу суулардын, шамал эрозиясынын иштеринин натыйжасында, адырлардан, жаңгатайыңкы түздүктөрдөн канча сандагы тектер, кыртыштар жуулуп, үйлөнүп, учурулуп айдары жайдак колотторго айланарын билүү, алдын ала прогноз жасоо чарбачылыкта чоң мааниге ээ. Тилекке каршы, бул процесстер боюнча стационардык илимий изилдөөлөр жүргүзүлбөй жаткандыгы өкүнүчтүү.

Адырлар тилкеси чарбачылыкта күздө, көктөм катары пайдаланылат. Түзөң жерлерде, тайпактарда кайрак эгиндер эгилет. Алардын түшүмдүүлүгү аба ырайынын шарттарына байланыштуу болот. Агын суулардын мүчүлүштүгү, малдарды сугаруу үчүн бир нече километрге айдашат. Ошондуктан тоолордун этектеринде, колоттордо терең скважиналарды-кудуктарды казуу, суу чыгаруу максатка ылайык.

Тоо кыркаларына — Түркстан, Алай, Фергана, Чаткал, Арткы-Алай (Заалай) жана алардын тармактары кирет. Түркстан тоосу Фергана өрөөнүнүн түштүк батышында Сох суусунун алабына чейин 230—240 километрге созулат. Орточо бийиктиги 3800—4000 м, айрым чокулары Ак-Чукур, Кичемиш, Ак-Терек 4500 м ашат. Тоонун түндүк капталдары Сох, Исфана, Ак-Суу сууларынын озондөрү менен 500—700 м тереңдикте тилмеленип кууш капчыгайларды, каньондорду, коолорду жаратат. Капчыгайлардын жогорку бөлүгү теңи сыяктуу формадагы төрлөр же ак кардуу моңгүлөр менен бүтөт.

Түркстан тоосунун күңгөй беттери кыртыш-өсүмдүктөр менен начар жабылганынан түпкү тоо тектери жер бетине чыгып, каксоо кургак келет. Ал борчук тектер аяздуу талкалануу процессинен бузулат. Жылгаларда, колоттордо салаа-салаа болуп жаткан эшилме шагылдар жатат. Тоонун капталдары жайыт катары мал жаюуга начар пайдаланылат.

Кичи-Алай тоо кыркасы Сох суусунун алабынан чыгышты көздөй Фергана, Какшаал тоолорунун кошулган түйүзүнө чейин 300 км жакындайт. Тоонун орточо бийиктиги 3900—4100 м, ал эми Терек-Даван, Айдарбек чокулары 5000 м көтөрүлөт. Тоонун тескей беттери өсүмдүк-кыртыш тилкелери менен дурус жабылган. Чалкайып чыгып жаткан түпкү тоо тектери азыраак. Ошондуктан тоонун капталдары малга жайлуу келип жайыт катары пайдаланылат. Жылгаларда, озондордо чабындылар да кездешет. Ырас, тескей беттердин сууларынын пугу ме-

нен терең тилмелениши, капчыгайлар малдарды жаюуну, сугарууну бир топ кыйындатат.

Фергана тоо кыркасы түштүк-чыгыштан түндүк-батышты карай диагональ боюнча созулат. Бийик чокусу Үч-Сенд 4825 м көтөрүлөт. Тоонун түндүк-батыш бөлүгү бир топ тоо түйүндөрүнө такалышат. Аларга Бообаш-Ата, Жамантал, Узун-Акмат, Тахталык, Ат-Ойнок ж. б. кирет.

Бийик тоолордун жантайыңкы капталдары тайпаң жондор, суулардын төрлөрү, тулаң чөптөр, жаңгак токойлор, бадалдар менен капталган. Алардын ар кайсы жерлеринен түнөрүп түшкү тоо-тектер жер бетине чыгып аскалуу. Жалпысынан тоонун тескей беттери малга жайлуу. Айдош беттер, тайпаң жондор, жылгалар чабынды катары пайдаланылып, тоют топтолот. Ырас, Фергана тоосунун капталдарынын Жазы, Көк-Арт, Кара-Үңкүр дарыяларынын нуктары менен терең тилмелениши, капчыгайлар малдарды оторлотуп жаюуну татаалдат. Малдарды сугаруу үчүн 1—1,5 км төмөнгө-өзөнгө айдашат. Аларды айдоочу чыйыр жолдор тар жана татаал.

Чаткал кырка тоосу аты уйкаш Чаткал өрөөнүнүн түштүгүндө жайгашкан. Узундугу 130 км, орточо бийиктиги 3700—3800 м, Чанач ашуусунан чыгышта тоонун бийиктиги 4300-4400 м жетет. Эң бийик чокусу 4503 м көтөрүлөт. Ал эми Чапчама ашуусунан батышты карай тоонун бийиктиги 2800—3400 м гана.

Чаткал тоонун түндүк капталдары жантайыңкы, узун келип тулаң, шибер чөптөр менен жабылып, жайлоо катары пайдаланылат. Ал капталдар суунун нуктары менен тилмеленип, кууш өзөндөрдү жаратат.

Түштүк Кыргызстандын тоолорунда даңазалуу жайлоолор катарында пайдаланылып жаткан Алай, Чаткал, Тар өрөөндөрү жайгашкан.

Алай өрөөнү батышта Катта-Карамык чуңкурунда, чыгышта Тоо-Мурун ашуусуна жакын 3500 метр бийиктикте жайгашкан тоолуу туюк өрөөн. Батыштан чыгыш-

ты коздой 175 км, ал эми туурасы чыгышында 25—17 км, батышында 3—7 км жатат. Аянты 7,5 миң чарчы км.

Алай өрөөнү өзүнүн жаратылыш шарттарынын өзгөчөлүктөрү боюнча эзелтен бери чарбачылыкта жайлоолор катары пайдаланып келе жатат. Кыргыз ССРинин айыл чарба министрствосунун 1968-жылдагы маалыматы боюнча Алай өрөөнүнүн аймагында бардык жайыттардын аянты 560 миң гектарга жетет. Анын ичинен жайкы жайыттар 443 миң гектарды, жазгысы — 54,2 миң, кышкысы 63,6 миң гектарды түзөт. Чабынды жерлердин аянты 32 миң гектарга жетет.

Өрөөндүн батышында — Көк-Суу, Алтын-Дара, Катта-Карамык сууларынын төмөнкү агымдарында кайрак, сугарылып айдалуучу жерлердин аянты 5,2 миң, дыйк жерлердики 3,5 миң гектарга жетет.

Жайыттарды рационалдуу эмес пайдалануудан алардын оттуулугу төмөндөп, эрозияга кеңири учурап жатат. (Бул тууралуу төмөндө токтолобуз).

Алай өрөөнүнүн түштүгүндө Арткы-Алай тоосу жатат. Ал бийик аскалуу келип, арсак-терсек шиш чокулардан турат. Аларга Ленин атындагы чоку (7134), Корженевский (6005,1 м), Цюрипа (5845,6 м) ж. б. чокулар кирет. Өсүмдүк кыртыштар менен начар жабылып, асказоокалуу келет. Жылга-колоттон салаа-салаа шагылдар, кар мөңгүлөр кездешет. Малга жайсыз.

Чаткал өрөөнү деңиз деңгээлинен 1000—2200 метр бийиктикте жайгашкан. Узундугу 180 км жакындап аны курчап жаткан Чаткал, Пскем, Талас тоолоруна жарыш созулат. Туурасы Жаңы-Базар кыштагынын тушунда 4—5 км созулат.

Чаткал өрөөнүнүн жаратылыш ресурстарынын негизин жайыттар түзөт. Кыргыз ССРинин айыл чарба министрствосунун (1968) маалыматы боюнча өрөөндө 528 миң гектар жайыттар бар. Анын 306 миң гектары Өзбек ССРине, 30 миң гектарга жакыны Казак ССРине берилген. Ошондой эле 5,9 миң гектар айдоого жарактуу

жерлер болсо, анын 4 миң гектарга жакыны дыйканчылыкка өздөштүрүлгөн. Ырас, кийинки жылдарда жайыттардын оттуулугун көтөрүүдө иш чаралар жүргүзүлүп жатат.

Тар өрөөнү Алай, Фергана тоолорунун арасында үч бурчтук формада жайгашкан. Өрөөндүн эң төмөн жери Ой-Тал 2200 метр бийиктикте жатат. Өрөөндүн эки жагынан жогорку тоолор куушуруп кирип келет. Анын жогорку бөлүгүндө Алай-Куу түздүгү (өрөөнү) жатат.

Тар өрөөнүнөн Тар суусу агат да, анын капталдары тик, көпчүлүк жеринде капчыгай кууш болгондуктан жергиликтүү эл аны «Тар» деп аташат. Өрөөндүн жаратылыш шарттарын чагылдырган илимий эмгектер ушул убакка чейин географиялык адабияттарда жок.

Түштүк Кыргызстандын аймагындагы түздүктөрдө адырлардагы айдоо жерлерге жазгы жамгырдан селдер, кыяндар жүрүп каптап кеткен учурлар көп байкалат. Ошондой эле суулардын (убактылуу), ирригациялык эрозиялык, шамалдын эрозиялык иштеринин дыйканчылыкка тийгизген залалдары да зор.

Табийгаттын мындай кубулуштарына каршы гидротехникалык курулуштарды куруу керек. Алсак, сел жүрө тургач колоттордун, жылгалардын этектерине цементтелген ноолорду, каналды куруу, бетондоо максатка ылайык. Эрозияга дуушар болгон кыртыштарга көп жылдык чөптөрдү себүү, которуштуруп айдоону киргизүү жана токой тилкелерин тигүү чарба кызматкерлеринин негизги маселелеринен болот.

Түркстан тоосунун этектериндеги адырлар, жантайыңкы түздүктөр шамалдын, суу эрозиясынын иштерине каршы токой тилкесин — каражыгач, шилбини отургузуу талапка ылайык. Мындай токойлорду отургузуу жаз айларында кыртыштар нымдуу болгон убакта жүргүзүлөт. Жыгачтар — бак шамалдын багытына каршы перпендикуляр (тик) иретинде болот. Тигилген токойлор тилкесинин аралыгынын кеңдиги (аралыгы) 100 метрге жетип,

4—7 катарды, тилкени ээлейт. Катарлардын аралыгы 2—3 метрден болууга тийиш. Баткен түздүгүндө жер астындагы суулар кыртышка жакын жаткан жерлерге тез өсүп жетип турган тал, терек, ясен отургузуу максатка ылайык.

Охна, Ноокат таштуу, шагылдуу түздүктөрүнө алча, каражыгач чийелерди тигүү талапка ылайык.

ОБЛАСТТЫН АЙМАГЫНДАГЫ ЖАРАТЫЛЫШ БАЙЛЫКТАРЫН КЛАССИФИКАЦИЯЛОО

Адистердин маалыматтары боюнча (Н. А. Гладков, А. В. Михеев ж. б. 1975) жаратылыш ресурстарын түгөнгүс (неисчерпаемые) жана түгөнө турган (исчерпаемые) болуп эки категорияга шарттуу түрдө бөлүшөт.

Түгөнө турган табигый ресурстар өз ичинен кайра калыбына келе турган (возобновимые) жана кайра калыбына келбей турган (невозобновимые) болуп бөлүнөт.

Кайра калыбына келбей турган жаратылыш байлыктарына пайдалуу кендер кирет (көмүр, нефть, темир ж. б.). Буларды претсиз казууда, ташууда жана үнөмсүз чарбачылыкта пайдалануу, ал байлыктардын такыр түгөнүшүнө же жок болушуна алып келет.

Кайра калыбына келе турган табигый ресурстарга — кыртыштар, өсүмдүктөр, жапыбарлар жана материалдык туздар таандык. Бул табигый байлыктарды үнөмдүү, рационалдуу пайдаланганда аларды акырындап кайра калыбына келтирүүгө мүмкүн. Мисалы, кыйылган токойлорду, эрозияга дуушар болгон кыртыштарды, тукуму азайып бараткан айбанаттарды акырындап, бир нече жылдардын ичинде кайра калыбына келтирүүгө болот. Ооба, жаратылыштын уникалдуу байлыктарын коргоп байытуу

боюнча тийиштүү чараларды колдонууга болот. Атап айтсак, топурак-кыртыштарды асылдандыруу, токой тилкелерин кеңейтүү, жок болуп бара жаткан өсүмдүктөрдү көбөйтүү, жер суу, аба жана жаныбарлар дүйнөсү жөнүндө кам көрүү — бул жалпы элдик маанилүү иштерден болуп саналат.

Түгөнгүс жаратылыш байлыктарына суулар (жер астындагы, үстүндөгү, океан, деңиздер), климаты (атмосфералык аба, шамалдын энергиясы, жаан-чачындар), космос (күн радиациясы) кирет. Ырас, адам баласынын чарбачылыктагы ар кандай иштеринен суу байлыгы кайсы бир жерлерде өзгөрүүлөрү мүмкүн. Өзгөчө тунук, таза сууга болгон талап өтө жогору. Ошондуктан, сугат иштерине, өнөр жай ишканаларынын, адамдардын муктаждыктарына суунун жетишсиз болушу ыктымал.

Областын аймагындагы жаратылыш байлыктарын коргоодо алардын сан жагынан так эсеби болууга тийиш. Эсепке баарыдан мурда чарбачылыкта кеңири керек кылынуучу табигый ресурстар алынууга тийиш. Мисалга, жайыттар, айдоо жерлер, токойлор, таза, тунук суулар, баалуу промыселдик жаныбарлар ж. б. Ал жаратылыш байлыктардын кайсынысы чарбанын бул же тигил тармагынын өсүшүнө жетиштүү, кайсынысы жетишсиз экендиги жөнүндө тийиштүү областтык мекемелер тарабынан алдын ала прогноз жасалышы мүмкүн.

Материалисттик диалектиканын закону боюнча жаратылышта жана коомдо бардык кубулуштар, заттар бири-бири менен тыгыз байланышта жана алар бири-бирине өз ара көз каранды. Мисалы, Түштүк Кыргызстанда сууларды булгануудан сактоо — фауналарды коргоо, коруктарды куруу — өсүмдүктөрдүн түрлөрүн, жаныбарларды көбөйтүү, абаны булгануудан сактоо, адамдын ден-соолугун чыңоо, гигиенаны жакшыртуу дегендикке жатат.

Кен байлыктарын эл чарбасына ырааты менен пайдаланалы Түштүк Кыргызстандын аймагындагы тоолордо, адырларда палеозей катмарынын түпкүрүндө жат-

кан пайдалуу кендер биздин мекенибиздин баа жеткиз зор жаратылыш байлыгы. Ал байлыктарга көмүр, нефти, жарагылыш газы, сымап, сурьма, коргошун, курулуш материалдары ж. б. кирет. Алардын айрымдары эл чарбасында кеңири иштетилип жатат. Ырас, азырынча чарбачылыкка өздөштүрүлө электери да бар.

Областын аймагында республикадагы көмүрдүн негизги запастары жана иштетилген жерлери жайгашкан. Ага болгон керектөө жылдан-жылга өсүп жатат. Көмүрдүн негизги чыккан жерлери — Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Көк-Жаңгак, Таш-Көмүр, Өзгөн, Тегенек. Ырас, азыркы мезгилде Өзгөн, Тегенек көмүр бассейндери чарбачылыкта иштетиле элек.

Өзгөн бассейни кокс берүүчү көмүр. Анын жылуулугу күрөң (бурый) көмүргө караганда алда канча жогору. К. Сыдыковдун (1969) маалыматы боюнча Өзгөн көмүр бассейнинин запасы 198 685 миң тоннага жакын, Көмүр катмарларынын созулушу 60 км жетет. Алардын 7 жердегиси (Туюк, Каргаша, Беш-Терек, Кара-Төбө, Көк-Кыяр ж. б.) изилденип запасы аныкталган.

Тегенек көмүр бассейнини Таш-Көмүр шаарынан 35 км түндүктө жайгашкан. Анын запасы (Сыдыков К. 1969) 55470 миң т. жетет. Келечекте аны ачык карьер менен иштетип, эл чарбасына пайдаланууга мүмкүн.

Нефти Чаңгырташ, Избаскент, Майлы-Суудан, Кочкор-Атадан чыгат. Областта биринчи жолку нефти 1938-жылы Чаңгыр-Таштан (103,1) тонна казылып алынган. Избаскентте нефти фонтан түрүндө 1950-жылдан бери иштетилип келе жатат.

Жаратылыш газы негизинен Майлы-Сууда топтолгон. Көгүлтүр газ Кочкор-Ата поселогун жана Жалал-Абад, Ош шаарларынын өнөр жай ишканаларын, турак жай үйлөрүн жылуулук менен камсыз кылат.

Сурьма, сымап кендери Алай тоосунун этектеринде — Хайдаркан, Кадамжайдан чыгат да, ошол эле жерден иштетилет. Ал союзда көрүнүктүү орунду ээлейт.

Полиметалл кендери-коргошун, калай, күмүш област-
тын Кан, Сумсар кендеринде кездешет.

Чаткал кырка тоосунда — Терек-Сайда, Саидалаш
тоосуудагы Куру-Тегеректе коргошун, Базымчакта жез,
Терек-Сайда сурьма кендери чыгат.

Кетмен-Төбө ороонундо Орто-Азияда ири аянтты ээле-
ген кара туздар жатат. Анын аянты (Сыдыков К, Батыр-
чаев Ы 1969, 1972-жылдарда) 12 чарчы км жетип, ал эми
изилденген запасы 165 млн т. Кайнатма туздар 80—95
процентти түзөт. Туз ачык карьер менен иштетилет.

Областын аймагында курулуш материалдары кеңири
таралган. Алсак акиташ, кум (көрөктөлүүчү), цемент
сырьёлору.

Түштүк Кыргызстандын аймагындагы жайгашкан кен-
дерин адам баласы эзелтен эле иштетип, чарбачылыкка
пайдаланып келген. Алар байыркы кен иштетилүүчү
шахталар түрүндө азыркы убакта кездешет. Мисалга,
Түркстан тоосунун этегинде, Исфара суусунун батышын-
да, байыркы Канигут күмүш-коргошун шахтасы өзүнүн
кеңимүүнүн жордугу менен ушул азыр да кишини таң кал-
тырат. Кен иштен чыгаруучу шахтанын узундугу 3 км.
Б. И. Сургайдын (1966) маалыматы боюнча 75ке
жакын карьер аймагындагы үчкүрлөр, зындан (камера) бар.
Алардын аймагынын бийиктиги 45 м, таманынын
узундугу 400 чарчы метрге жетет. Зындандарда көптөгөн
жол-өткөөлдөр. Мына ушуларга
буларга тең-
дейм.

Областын чарбачылыкка иштетилип жаткан кен
байлыктарын кайра өздөштүрүү мамиле кылуу, кендердин
пайдаланылбай жаткандыгы, адистер
жарактуу жатат. Мисалы, сымап, сурьма чы-
гаруучу жолугуучу мышьяк рудасы,
пайдаланылбай, бүт бойдон таштан-
ышат. Алар айыл чарба зыянкеч-
үүчү уу химикаттарды өндүрүүдө

зор мааниге ээ. Хайдаркан сымап кениндеги жолугуучу
компоненттерди толугу менен пайдалануу, ал кендерди
изилдөөчүлөрдүн пионери академик Д. И. Шербаков тара-
бынан 1930-жылы эле айтылган.

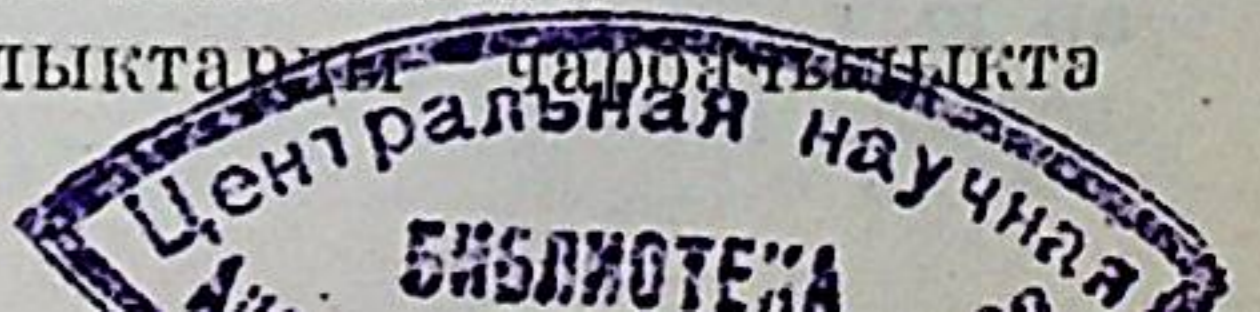
Сурьма жана сымап ишканаларында шлактар, таш-
тандылар жана сымап кенин күйгүзгөндөн калган таштар
алиге чейин толугураак пайдаланылбай келе жатат.

Полиметалл кендерин иштетүүдө коргошун менен ка-
лайдан тышкары да бир канча баалуу компоненттер кез-
дешет. Коргошун боюнча планды аткаруунун артынан
түшүн Сумсар, Кан башкармаларында башка компонент-
тер цинк, жез, күмүш иштетилбей калып кеткен. (Сум-
сар кен байытуучу фабрикасында). Кийинки жылдарда
илим изилдөө институттарынын сунуштарын эске алып,
коргошундан башка дагы, жезди, цинкти, ошондой эле
башка баалуу элементтерди ажыратып алууга жетишип
жатат.

Түркстан кырка тоосунда (Лейлек районунда) мрамор
чыгуучу белгилүү жерлер ушул убакка чейин чарбачы-
лыкта иштетилбейт. Мрамордун түркүн түстөрү — боз,
кызгылт, ак чаар, структуралык өзгөчөлүктөрү ар кан-
дай керектөөлөргө, жасалгалоого, беттоого, скульптура
үчүн пайдаланууга мүмкүн экендигин адистер сунуш кы-
лып, турмуш өзү көрсөтүп жатат. Тилекке каршы азы-
рынча мрамор чарбачылыкта пайдаланылбайт.

Айта кете турган сөз: Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Кок-Жаң-
гак, Таш-Көмүр кендеринин айрым участкаларында ко-
мүрдү ачык казып алышат. Чарбачылыкка жарактуу жер-
лер карьерге айланат. Ошол жерлердин аймагынын
рельефи өзгөрөт. Айрым карьерлердин тереңдиги 200—
300 м жетет да көптөгөн топурак-тектер жер бетине чы-
гарылат. Шахтыларды жардыруудан чыккан чаңдар ме-
нен аба булганат. Ошондуктан мындай жерлерге рекуль-
тивация иштери жүргүзүлүүгө тийиш. Ырас ал иштер
ушул мезгилге чейин жүргүзүлбөй келе жатат.

Азыркы мезгилде кен байлыктарын чарбачылыкта

пайдалануу, керектөө өтө өстү. Демек областтын территориясында жайгашкан минералдык сырьёлорго кайдыгерлик менен мамиле кылууга тыюу салуу керек. Баалуу кен байлыктарды эл чарбасынын керектөөсүнө үнөмдүү, ырааттуу жана комплекстүү пайдалануу керек. Антпесе, ал байлыктардын азайышына, кала берсе түгөнүшүнө алып келет.

Климат — аба ырайы жашоонун биринчи белгиси. Жогоруда айтылгандай жаратылыштын түгөнгүс ресурстарына кирет. Биз дем алып жаткан аба (жылуу, муздак), жаан-чачындар, жарык нурлар, температуралар жана шамалдын энергиясы табийгат тартуулаган кенч.

КНССтин XXV съездинин материалдарында шаарларда жана эл орношкон башка пункттарда турмуштун шартын мындан ары жакшыртуу, аларды жашылдандыруу, абанын булганышына каршы чечкиндүү күрөш жүргүзүү боюнча чаралардын системасын жүргүзүүнүн зарылдыгы белгиленген. Демек, абанын булганышына каршы күрөш жүргүзүү мамлекеттик маанидеги маселе.

Түштүк Кыргызстандын климаттык шарттары республиканын башка жактарынан өзгөчөлөнөт. Бул аймакта кыш айларынын температурасы анча суук ызгардуу эмес. Жайы ысык аптаптуу келет. З. А. Рязанцеванын (1965) маалыматында июнь айынын орточо температуралары Жалал-Абадда 26,3°, Ошто 25,3, Исфанада 21,9 градус, Кызыл-Кыяда 26,8, Гүлчөдө 18,9 градус болгон. Январь айыныкы жогорку пункттарда 30,4, 1,3, 2—2,6, 5—7 градуска жетет.

Жайкы аптапта, июлда күндүн тике тийген жарык нурлары 343—346 саатка, январда 106—93 саатка, жылдыгы 2650 саатка барабар. Ошентип, күнөстүү Кыргызстан деп эл оозунда бекеринен айтылган эмес.

Ош областынын аймагынын бардык жерлеринде ным бирдей эмес. Анткени, түшкөн жаан-чачындардын өлчөмү ар кыл. Мисалга, Фергана, Чаткал тоолорунун капталдарына 700—800 мм, айрым жерлерине 1000 мм чейин

жаан-чачындар түшөт. Түркстан, Алай тоолоруна, адырлар төлкөсине 200—400 мм гана жаайт. Ырас, жаан-чачындардын өлчөмү Алай тоосунун чыгышында Гүлчө, Куршаб сууларынын алабында 450 мм ашат. Жантайынкы түздүктөргө 200—300 мм ашыгыраак жаан-чачындар жаайт. Ички өрөөндөргө түшкөн жаан-чачындардын өлчөмү да ар кыл. Алсак, Алай өрөөнүнүн тамандарына түшкөн жаан-чачындар 200—300 мм, ал эми тоонун капталдарында 400—500 мм жетет.

Чаткал өрөөнүнүн батышында Янги-Базар кыштагынын айланасына 350 мм, чыгышына Чаткал метеостанциясынын тушуна 400 мм жаан-чачындар түшөт. Чаткал тоосунун капталдарында 500—600 мм көбөйөт.

Кетмен-Төбөнүн аймагына жылына 300—350 мм түшөт.

Жаан-чачындардын негизги массасы (50—55%) жылдын жаз мезгилине, март-майга туура келет. Бул мезгилде жер бети нымдуу келет. Сутканын ичинде түшкөн жаан-чачындын максимуму байкалат. Албетте, мындай жаандар нөшөрлөп куюп жаайт. Адатта адырлардан, коллоттордон, кургак сайлардан, жылгалардан кыяндар, селдер жүрөт да, кыртыштарды жууп, жолдорду бузат. Айрым жылдары айдоо аянттарын каптап кеткен учурлар да аз эмес. Ошондуктан, сутканын ичинде жааган жаандын өлчөмүн билүү чарбачылыкта өтө маанилүү.

Чаткал, Фергана тоолорунун этектерине (Ак-Терек, Гавада) апрель айында суткада 90 мм. Кочкор-Атага — 47 мм, Кетмен-Төбөгө майда — 59 мм, Чаткал өрөөнүнө — мартта—44 мм жаан-чачындар түшкөн. Хайдарканда июнда — 49 мм, Ошто — 32 мм, Алай өрөөнүндө 22 мм жаан-чачындар жааган.

Түштүк Кыргызстанга түшкөн карлардын калыңдыгы жана жатышы ар кыл. Фергана, Чаткал тоолоруна кар калың түшөт. Мисалга Ак-терек, Гавада 90 см, адырларда 30—40 см, түздүктөрдө — Ленин-Жол, Жалал-Абадда 10—12 см кар жаайт.

Алай, Түркстан тоолорунда түшкөн карлардын калың-

дыгы 15—20 см. Ал эми элдүү пункттарда — Пүлгөндө 6 см, Исфанада — 5—6 см, Баткенде — 5 см, Ошто — 6—8 см, Кичи-Алайда 10—12 см жетет.

Чаткал өрөөнүндө 90—92 см, Алайда, Сары-Ташта 50—55 см калыңдыкта кар жаайт.

Карлардын калың оор түшүшү жерге, кыртышка ным сактайт. Суулардын куралышына, жазында киришине шарт түзөт. Тоолордун төрлөрүндө, тепшилериңде калың карлар акырындап ныкталып басылып, көк жалтыр мөңгүгө айланат. Кышында абаны, айлана чөйрөнү чаңдан тазалайт, адам баласынын ден соолугун чыңдайт.

Түштүк Кыргызстанда шамал өзгөчө жыл мезгили оошкон убактарда байкалат. Уйгу-туйгу шамалдар ашууларда, белдерде болот. Шамал эрозиясынын иши, адистердин маалыматы боюнча, ылдамдыгы секундасына 5 метрден ашкан мезгилде байкалат. Адатта мындай шамалдар азыраак, мисалга шамалдын орточо ылдамдыгы секундасына Алай өрөөнүндө — Иркештамда 4,4, Кетмен-Төбөдө — 0,7-1,0 м, Ленин-Жолдо — 2,6 м, Жалал-Абадда — 2,6 м, Өзгөндө — 1,7 м, Ошто — 1,9 м, Хайдарканда — 2,6 м, Тамыңгенде — 4,4, Баткенде — 4,5 м жетет.

Шамал эрозиясы айрыкча кум, чаңдары болгон ачык айдары кургак кыртыштарда, шамалдын ылдамдыгы жогору болгон Түркстан, Алай (батышында) тоолорунун этектериндеги түздүктөрдө, адырларда байкалат. Ал эми нымдуу өсүмдүктөрү өскөн кыртыштарда шамалдын эрозиялык иши байкалбайт. Бир багыттан дайыма соккон шамал кыртыштын үстүңкү эң майда 1 мм чамасында бүртүктөрүн жана алардын астында төшөнүп жаткан тектерди үйлөп бир жерден экинчи жерге учурат. Натыйжада, кыртыштын асылдуулугу, гумусу төмөндөйт, анчамынча өскөн өсүмдүктөрдүн тамырлары ачылып, куурайт. Шамал эрозиясына каршы чаралар төмөндө айтылат.

Ош областынын территориясынын аймагындагы атмосфералык таза аба — бул кислороддун булагы, ансыз жашоо болбойт. Адистердин маалыматы боюнча, бир сутка-

да орточо эсеп менен адам баласы 500 литр кислород, 1—2 кг абаны дем алат. Тамаксыз бир жума, суусуз бир күн жашай алат. Ал эми кислородсуз бир минута да жашай албайт. Ошентип аба дем алуу — жашоонун биринчи белгиси.

Атмосфералык таза аба пегизинен аэрозол деп аталуучу газды пайда кылуучу түтүндөрдүн, буунун өтүшүнөн булганат. Булардын пегизги массасын отунду, көмүрдү жагуу процессинде пайда болгон түтүн газдары түзөт.

Шаарлардын абасын котельныйдан, турак үйдөгү мөштөп чыккан түтүндөр, машиналардан чыккан газдар, паровоздордун түтүндөрү да булгайт.

Абанын булганышы элдин ден-соолугуна начар таасир тийгизет. Ошондой эле имараттардын тунике темирин, көпүрөлөрдүн формаларын, электр сымдары асылып коюлган мачтыларды зыяндайт.

Ишканалардан чыккан газдар, түтүндөр токойлорго, мөмө бактарына жана айдоо жерлерге зыян келтирет. Күкүрттүү отун жаккан ишканалардын аймагында бакдарактардын, ал турсун чөптөрдүн массалык түрдө куурап калганы байкалат.

Кийинки 10—15 жылдардын ичинде атмосфералык абанын жерге жакын бөлүгүндөгү көмүр кычкыл газынын 12—15 процентке көбөйгөндүгү окумуштуулар тарабынан аныкталып, алардын тынчсыздануусун туудуруп жатат. Анткени, ал газдын абанын составында мындан ары көбөйүшү, ошол жерлердин микроклиматынын өзгөрүшүнө, айлана чөйрөгө, адам баласына терс таасирин тийгизет. Мисалга, суткасына орто эсеп менен 2 миң тонна таш көмүр жаккан (Оштуң) ТЭЦти тийиштүү түтүн тазалагычы болбосо, көмүрдүн суткалык нормасына 20 процентин, башкача айтканда, темир жол эшелону менен 26 вагон көмүрдү (чаң, ыш, газ ж. б.) абага жиберери адистер тарабынан баяндалган. Зыяндуу газдарды, ыштарды кармап калуучу жасалгасы жок ишканалар шаардын абасын бузуп булгап жатат. Мисалы, Ош шаарынын

ишканаларынын үстүндөгү түрмөктөлгөн калың түтүн адамдардын саламаттыгын начарлатат. Шамалсыз ачык күндөрдө өнөр жай ишканаларынын түтүндөрү шаардын үстүндө калың тумандай болуп калат да, күндүн ультрафиолетовый шооласын тосуп бизге жибербей коёт. Тилекке каршы, биздин шаарда жанагы тумандаган түтүндөр кандай көлөмдө адам баласынын ден-соолугуна зыян келтирери тууралуу маалыматтар жок.

Областын аймагындагы шаарларда атмосфералык абанын булганышына каршы күрөшүүнүн кандай жолдору бар?

Мүмкүн болгон жерлерде өндүрүштү, ишканаларды тезирээк электрлештирүүгө жана газдаштырууга өтүү.

Тазалоочу куралдарды бардык өнөр жай ишканаларына орнотуу, газ, күл тоскучту койбостон туруп, ишканаларды, алардын установкакаларын пайдалангандык үчүн чоң жоопкерчилик керек экендигин жетекчи кызматкерлерге алдын ала эскертүү.

Бардык калк орношкон шаарларды, кыштактарды, элдүү пункттарды — өзгөчө ири өнөр жай борборлорун жашылдандыруу керек. Окумуштуулардын маалыматтарында, бир гектар аянттагы арча бир сутканын ичинде адам баласынын ден-соолугуна зыяндуу бактерияларды өлтүрүүчү 30 кг фитоцидди бөлүп чыгарат.

Өндүрүштүн, ишканалардын зыяндуу калдыктарын атмосфералык таза абага жибербей турган технологияны колдонуу бүгүнкү күндүн талабындагы проблеманын бири. Мында алгачкы милдеттер окумуштууларга, адистерге тиешелүү.

Абанын тазалыгын сактоодо, өнөр жай ишканаларын рационалдуу жайгаштыруу керек. Аларды эл жашаган микрорайондордон, массивдерден бөлүү, ар кандай калдыктарды шаардын сыртына чыгаруу, көчөлөрдүн бойлооруна, бош жерлерге жашыл зонаны түзүү талапка ылайык. Өнөр жайларда тазалоочу жабдыктарды куруу, таза атмосфералык абаны коргоо жөнүндөгү законду бузуучу-

ларга карата санитардык инспекция кызматкерлери либералдык мамиле кылуудан чечкиндүү ишке өтүүлөрү керек.

СУУ — ДАРЫЯЛАР, БУЛАКТАР, КӨЛДӨР ЖАШОО РЕСУРСУ

Суу — адамдын улуу досу, суусуз жан-жаныбарлар, өсүмдүктөр жашай албайт. «Суу — бул өмүр, суу — дыйкандын каны, жер анын жаны» деп айтылат чыгыш элинде. Ооба, суу адамга өмүр тартуулап, жерге береке берет. Ошондуктан, биздин ата-бабаларыбыз кылымдардан кылымга сууну кадырлашкан, анын мол жана таза болушу үчүн күрөшүп келишкен. Адамдын денесинде 63 процент суу болот. Эгер адам, же жаныбар 10 процент суусун жоготсо, жашоо токтолот. Суусуз өнөр жайдын, айыл чарбанын бир да тармагы өсүп өнүгө албайт. Маселен, бир литр жашылча консервасын жасоо үчүн 40 литр, бир тонна кагаз даярдоо үчүн 36 тонна таза суу талап кылынат. Бир гектар жерге жүгөрү өстүрүү үчүн 3200 тонна суу керектелет. Кубаттуулугу орточо ТЭЦ секундунан 120 кубометр суу талап кылары адистер тарабынан белгилүү. Таза, тузсуз сууну үнөмсүз сарп кылуу анын запасынын азайышына, айрым жерлерде түгөнүшүнө алып келет. Таза суу жөнүндөгү маселе областын аймагындагы бирден бир проблема болууга тийиш.

Сууну үнөмдүү жана эффективдүү пайдалануу боюнча партия менен өкмөтүбүз маанилүү чечимдерди кабыл алып, алардын турмушка ашырылышына жетишилди.

Бүгүнкү күндө советтик окумуштуулар суулардын режимин, суу сактагычтардын эл чарбасындагы маанисин анализдешип, аларды рационалдуу пайдалануунун жана келечекте прогноз жасоонун үстүндө иштеп жатышат.

Түштүк Кыргызстандын тоолорунан И. А. Ильиндин 1959-ж. маалыматы боюнча узундугу 1 километрден ашкан 6029 жакын озон суулары агып түшөт. Алардын 2808 ге жакыны Алай тоосуна, 1360ка жакыны Фергана кырка

тоосуна таандык. Тоолордо дарыялардын агыны шар, катуу. Алар эңкейиш тик капталдарда, кууш капчыгайларда агып, босоголор, шаркыратмалар кездешет.

Сыр-Дарыяга болгону 22 суу гана агып барып кошулат. Анткени, дарыялардын көпчүлүгү түздүктөргө чыкканда агыны жайлап, салааларга, айрыктарга бөлүнөт. Сугатчылыкка пайдаланылбайт. Борпоң тектерде, шагылдарда суунун жерге сиңүүсү (фильтрациясы) артат. Суунун оңу киргилденет.

Түштүк Кыргызстандын дарыяларынын суусунун кириши, ташкыны жаз, жай айларында дыйканчылыкта сууга кеңири муктаж болгондо байкалат. Анткени, ири суулар В. И. Шульцтун (1963) маалыматында кар, моңгүдөн жана жер астынан чыккан булактардан куралып, сууларын толуктайт. Кышында дарыянын пугунда суулардын деңгээли кескин азаят. Ошентип, дарыялар өзүнүн режимин жыл мезгилдерине карата өзгөртүп турат. Кыш айларында аба ырайынын жылуураак болушуна байланыштуу областтын дарыяларынын суусунун температурасы 0 градустан жогору. Ошондуктан Түштүк Кыргызстандын дарыялары бүт дээрлик тоңбойт, тоңсо да муздар жука келип, улам бузулуп турат. Муз шыралаңдары дарыяларда 1 айдан 3,5 айга чейин байкалат. Алсак, Жазы, Куршаб, Ак-Бура сууларында 30 күнгө, Чаткал, Тар, Кызыл-Сууда 90—105 күнгө чейин созулат. Ал эми Сох, Исфайрам, Исфара сууларында муз шыралаңдары жокко эсе. Жайында дарыялардын суулары 10 градустан 22 градуска чейин башталышынан чатына карай жылыйт. Жазында суулар киргенде агыны тез, күчтүү болуп, ыгым-чыгымдары, расходу жана эрозиялык (жууу кетүү) иштери да жогору келет.

Түштүк Кыргызстандын эң ири дарыясы Нарын Ички Тянь-Шандагы Ак-Шыйрак тоосунда, 3730 м бийиктикте Петров моңгүсүнөн башталат. Кара-Дарыя менен кошулганга чейин узундугу 800 км. деп ашат да, 200 км чамасындагы бөлүгү түштүктөн агып отот. Анын 500 дөн

ашуун куймалары бар. Суунун жылдык орточо расходу Токтогул селосунун тушунда $390 \text{ м}^3/\text{сек}$, Үч-Коргон ГЭСинин жапында $421 \text{ м}^3/\text{сек}$. Өзүнүн бассейнинин алабынан ар жыл сайын орто эсе менен бир чарчы км аялттап 220 тонна шиленди тектерди (Щульц В. Л. 1963) жууу, агызып чыгарат.

Нарын дарыясынын жалпы потенциалдык кубаттуулугу М. Н. Большаков, В. Г. Шпактын (1962) маалыматы боюнча 36,5 миллиард киловатт-саат, анын ичинен 31,6 миллиард киловатт-саат Кыргызстанга тиешелүү. Дарыянын төмөнкү агымында Үч-Коргон ГЭСи иштейт, ал эми Токтогул районунун аймагында кубаттуулугу 1 миллион 200 миң киловатт саат келген Токтогул ГЭСи курулуп, 1975-жылдын же башкача айтканда тогузунчу беш жылдыктын аягында, анын 4-агрегаты ишке киришти. Мындагы суу сактагычтын бийиктиги 220 метр болуп, анда 19 миллион кубометр суу сакталат. Келечекте Нарын дарыясында дагы бир чоң Күрсай ГЭСи курулат.

Нарындан кийинки экинчи чоң дарыя Кара-Дарыя. Ал Төр жана Кара-Кулжаанын кошулушунан жаралат. Дарыянын алабынын аянты 18150 чарчы км, узундугу 190 км жакып. Суунун көп жылдык расходу Кемпир-Абатта $121 \text{ м}^3/\text{секундасына}$.

Кара-Дарыянын ташкындап кирген мезгилинде эрозиялык иштери зор. Маселен, В. Л. Шульцтун (1963) маалыматы боюнча дарыянын алабынан жылына агызып чыгарган шилендилери 8070 тоннага же секундуна 256 кг, ал эми бир чарчы км аялттап жылына 675 тоннага жетет. Натыйжада суунун оңу киргил, булганч, ылайлуулугу бир кубометрде 2 кг жакып. Мындан Кара-Дарыя деп аталышы кокусунан эмес го.

Суу менен агызылып келинген шиленди агындылар өрөөндөгү курулуп жаткан ири гидротехникалык курулушка, суу сактагычка терс таасирин тийгизет. Алсак агынды тектер чөгүп, жыйналып отуруп суу сактагычты тайыздатып жиберет.

М. Н. Большаковдун (1962) маалыматы боюнча Кара-Дарыянын орточо жылдык кубаттуулугу (Тарды кошуп эсептегенде) 6,14 миллиард киловатт-саат. Кемпир-Абад капчыгайында кубаттуулугу 74 миң квт келген ГЭС, көлөмү 2 миллиард кубометрден ашкан Анжиян суу сактагычы курулуп жатат. Ал 400 миң гадап ашык жерлерди сугарат.

Алай, Түркстан тоолорунан аккап суулардын ириси Сох дарыясы. Анын узундугу 137 км, алабы 2464 чарчы км аянтты ээлейт. Суунун агымы катуу келип, шаркыратмалар, босоголор кездешет. Анткени, анын жогорку агымы тар кууш капчыгайлардан агат. Сох суусу кадимки мөңгүлөрдөн агып чыгуучу типтеги сууларга кирет. Алсак, суунун жылдык агымынын 60,5 проценти жайга (июль, август), 23,4 проценти жаз айларына туура келет. Ал өзүнүн бассейнинин алабынын 1 чарчы км аянтынан жылына 652 т жакын шиленди тектерди агызып чыгат.

Жайында Түштүк Кыргызстандын сууларынын суткалык агымы да кыска мөөнөттүн ичинде кескин өзгөрүлүп, бирде тартылып, бирде көтөрүлүп турат. Мисалга эртең менен өзөндө суу аз болуп, өңү тунук таза болсо, түштөн кийин анын өңү киргилденип, ылайлуу болуп, («кызыл боткого») агыны катуулап, өзүнүн пугун тез-тез өзгөртүп, жолоочулар үчүн кечип өтүүгө кыйындык туудурат.

Дарыя сууларынын эл чарбасында эбегейсиз зор мааниси бар. КПСС БКнын Генеральный секретары жолдош Л. И. Брежнев 1974-жылдын 14-мартында Казакстандын борбору Алма-Ата шаарында болуп өткөн дың жерлерди өздөштүрүүнүн 20 жылдыгына арналган салтанаттуу заседаниде сүйлөгөн сөзүндө мындай деп айткан: «Мелиорациялык курулуш жөнүндө болсо, анда дүйнө жүзүндө анын масштабдарына тең келген масштабдар жок: иш жүзүндө өлкөнүн бардык райондору мелиорациянын кучагына алынган, бул сезилерлик натыйжаларын берип

жатат. Негизинен сугат жерлерди кеңейтүүнүн эсебинен пахта өндүрүүнүн туруктуу өсүшү камсыз кылыпды...»

Чындыгында Совет бийлигинин жылдарында Түштүк Кыргызстанда жаңы аймактар менен көркөсүз жаткан боп-боз талааларга канал чыгарылып, суу жеткирилди. Ошентип, мындай аймактар берекелүү оазистерге айландырылды. Мисалы, бүгүнкү күндө Ош областында ондогон аймактар көрктөнүп, сугарылуучу аянттарга, гүлдөгөн оазистерге айландырылгандыгын айтсак жетиштүү болот. Алсак, Отуз-Адыр, Төө-Моюн, Кулунду, Арка, Баткен түздүгү, Кызыл-Жар, Эски-Ноокат өрөөнү, Ош — Кара-Суу, Кара-Үңкүр, Базар-Коргон, Ала-Бука, Караван жана Чусть-Касан-Сай түздүктөрүн мисал кылып көрсөтүүгө болот. Бир убактарда бул өрөөндөр менен түздүктөр суудан өксүп, чаңы асманга көтөрүлүп жаткан көркөсүз жерлер болгон. Ал эми азыр болсо гүлдөгөн оазистерге айландырылды.

Түштүк Кыргызстанда сууга муктаж болгон жерлерди сугаруу максатында кийинки жылдарда Токтогул, Төрт-Кол, Базар-Коргон, Папан, Тап-Төбө (Жаңы-Жол районунда) суу сактагычтар курулду жана курулуп жатат.

Эгерде Түштүк Кыргызстандагы бардык агын сууларды толук жана өндүрүмдүү пайдаланган болсок, анда алар менен 420 миң гектар жерди сугарууга мүмкүндүк алган болор элек.

Мисалы, Ак-Буура дарыясы — 25537 гектар, Кокарт — 20688 гектар жерди суу менен камсыз кылат, ооба, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү, суунун жетиштүү же жетишсиздигине байланыштуу болот. Ушулар сыяктуу эле башка дарыялар да областтын эл чарбасында кеңири масштабда пайдаланылат, ал үчүн күндөлүк камкордуктар көрүлүүдө.

Тогузунчу беш жылдыкта областта 18866 гектар жаңы сугат аянттары ишке киргизилип, 56,5 миң гектар жерге суу чыгаруу маселеси жакшыртылды.

СССРдин эл чарбасын 1976—1980-жылдарда өнүктү-

рүүнүн негизги багыттарында: «Жерди мелиорациялоо кеңири масштабда улантылсын. Мамлекеттик капиталдык салымдардын эсебинен биздин өлкөбүздө 4 млн гектар сугат жерлери пайдаланууга берилсин» деп айтылган. Ооба, онунчу беш жылдыкта Ош областында сугарылуучу жерлерди натыйжалуу пайдалануу жана эгилген айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн бардык чаралар менен жогорулатуу милдети турат. Сугат аянттарды пайдалануунун маданиятын жогорулатуу, аларга мелиорациялык жумуштарды кеңири жайылтуу негизги проблема болууга тийиш.

Областта сугат үчүн иштелип жаткан артезиандык кудуктардын саны 379 болсо, алардын ичинен 185и тогузунчу беш жылдыктын төртүнчү жана бешинчи жылдары ичинде бургуланды. Ал эми көчүп жүрүп иштөөчү насосдук агрегаттардын жалпы саны 282 ге жетти, анын 125ке жакыны 1974—1975-жылдарда ишке киргизилди. Бул жумуштар кийинки жылдарда кеңири кулач жайды. Мындан тышкары областта 112 стационардык насосдук станциялар бар.

Областын суу чарба системасындагы кийинки жаңылыктардын бири — бул райондук сугат тармактарынын башкармаларынын жана суу түйүндөрүнүн чарбалык эсепке өткөрүлүшү болду. Анын мазмуну жана максаты: сугат сууларын үнөмдүү жана сарамжалдуу пайдалануу ишине ар бир чарбанын айыл чарба адиси тарабынан аргасыздан маани берилип, чара көрүлгөнүндө турат. Чарбалык эсеп алардын адистерин сууга жөн эле табийгаттын байлыгы катарында салкын карабастан, ага баалуу товар катарында мамиле кылууга да үйрөтүүдө. Суу системасында чарбалык эсепке Ош областы республикада биринчилерден болуп, эксперимент катары өтүштү.

Тогузунчу беш жылдыкта областта ирригациялык жана мелиорациялык жумуштарга 97 млн сомдук капиталдык салым жумшалды. Анын натыйжасында 18,2 миң гектар жаңыдан жер өздөштүрүлүп, иштетүүгө кийрил-

ди. Ага кошумча 59,87 миң гектар сугат жерлерди суу менен камсыз кылуу жакшыртылды. Ошентип, өткөн тогузунчу беш жылдыкта суу чарба иштерине гана 101 млн 554 миң сом каражат жумшалды.

Областта сугарылып айдалуучу техникалык өсүмдүктөрдүн негизин пахта түзөт. Онунчу беш жылдыкта паhtанын дүң жыйымы 210 миң тоннага жеткирилиши пландаштырылды. Ошондуктан, областта суу чарбасын жакшыртуу үчүн ири курулуштарга гана 80 млн сомдон ашык капиталдык салым чыгымдалат. Алар негизинен Фрунзе районундагы Бүргөндү массивин толук өздөштүрүүгө, Сох дарыясынан бөлүнүүчү «суу алуучу» плотинанын курулушуна, Ак-Буура дарыясына суу сактагычты курууга жумшалат. Булардан тышкары жер астындагы сууларды пайдалануу үчүн жүздөгөн артезиандык кудуктар казылат. Миңдеген гектар жерлер капиталдык планировкадан өткөрүлөт. Ошондой эле он миңдеген гектар жайыттарга суу чыгарылат.

Биздин өлкөбүздө сугат дыйканчылыгынын жакшыртылышы жана анын өсүшү улуу Лениндин ысымы менен байланыштуу. Улуу Октябрь революциясы жеңгенден кийин В. И. Лениндин көрсөтмөсү боюнча Орто Азияда, анын ичинде Кыргызстанда сугат дыйканчылыгын өнүктүрүү үчүн мамлекет тарабынан көп каражат каралат. Элдин күчү менен Отуз-Адыр каналы, ошондой эле Чумуш-Отуз-Адыр плотиналарын куруу иштери турмушка ашырылды.

Ленин районундагы Кызыл-Жар талаасын өздөштүрүүдө ирригациялык курулуштарды куруу 5 миң гектар жаңы сугарылуучу жерлерди пайдаланууга мүмкүндүк берет. Сыйымдуулугу 40 миң кубометр, ал эми плотинанын бийиктиги 19 метрге барабар келген Найман суу сактагычынын курулушу Төө-Моюн талаасында 5,8 миң гектарга жакын аянтты сугарууга мүмкүндүк берет. Ал эми Базар-Коргон (көлөмү 22,5 млн куб. метр, плотинанын бийиктиги 11 метр), Папан (көлөмү 260 млн куб.

метр, плотинашып бийиктиги 97,5 метр) суу сактагычтарынын курулушу менен областта 19050 гектар жаңы жерлер ачылып, алар сугарылуучу аянттарга айландырылды. Баткен районундагы Төрт-Күл суу сактагычынын курулушу — бул Баткен түздүгүн өздөштүрүүгө 4 миң га жаңы жерлердин ачылышына мүмкүндүк берет. Суу сактагычтын курулушу Баткен районунун чарбаларынын экономикалык жактан өсүшүнө шарт түзөт. Келечекте бул суу сактагычтан 9 миң гектардан көп жер сугарылууга тийиш. Анын көлөмү 90 млн кубометр, бийиктиги 27 метр, аянты 650 миң чарчы метрге барабар. Астына полуэтилендик плёнка төшөлгөн. Ал сууну фильтрациядан сактоого мүмкүндүк берет.

Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү Токтогул суу сактагычынын көлөмү 19,3 миллиард кубометр. Бул суу сактагыч 60 чарчы км жерди ээлеп, чалкып жатат. Ага 20 млн кубометр суу батат.

Сугарылуучу аянттардын суу менен жетиштүү санда камсыз болушун жогорулатууда эскирип, ремонттоону талап кылган каналдарды кайрадан реконструкциялап, алардын техникалык абалын жакшыртуу — лотко коюлган каналдарды куруу — бул башкы милдет. Анткени, азыркы шартта каналдарга алынып жаткан суулардын жарымына жакыны жер алдына сиңип, фильтрацияга — суу көп чыгымдалып жаткандыгын баса белгилеп айтууга болот. Түштүк Кыргызстанда чарбалар аралык эски каналдардын жалпы узундугу 1200 км, ал эми ички чарбалар аралык эски каналдардын узундугу 6700 км деп эсептелинет. Азыркы күндө областта бардык каналдардын жалпы узундугу 9329 км-ден ашат. Негизги ири каналдардын саны он бешке жетип, алардын бардыгы эле өз жайында, фильтрацияга каршы ал же бул чаралар көрүлгөн деп айтуу кыйын. Мисалы, Кулунду, Араван — Ак-Буура, Жогорку-Хан (Ленин районунда) каналдарында суунун жерге сиңип кетишине каршы чаралар талаптагыдай эмес.

Отуз-Адыр капалы 1955-жылы курулган. Анын узундугу 52,4 кмге жетип, ал аркылуу Кара-Суу районундагы Фрунзе атындагы колхоздун 1343 гектар, «Коммунизм» колхозунун — 127 гектар, «Кара-Суу» совхозунун — 1740 гектар жери сугарылат.

СССРдин эл чарбасын 1971—1975-жылдарда өнүктүрүүнүн тогузунчу беш жылдыкта ирригациялык жана мелиорациялык иштерге айрыкча көңүл бурулду. Бул жылдарда Төрт-Күл суу сактагычы курулуп, пайдаланууга берилди. Базар-Коргон суу сактагычы кайрадан реконструкцияланды. Областын суу сактагычтарында 152 млн кубометрден ашуун суу пайдаланылат. Алардын жардамы менен 17,4 миң гектар сугат жерлери ишке киришти.

Кыргызстан КП БКнын жана Кыргыз ССР Министрлер Советинин «Чарбаларда ным топтоочу сугаттарды жүргүзүүнүн темнин күчөтүү жана 1976-жылдын вегетациялык сугатына сугат тармактарын өз убагында даярдоо жөнүндөгү» токтому республиканын айыл чарба эмгекчилери тарабынан жылуу тосулуп алынды. Бул токтомду ишке ашыруу үчүн 1977-жылдын кургакчыл болгон жаз мезгилинде мүмкүн болушунча суу сакталуучу бассейндерде жана булактарда суунун запасы сакталды. Ырас, 1977-жылы область боюнча 162 миң гектар жер сугарылууга тийиш болгон болсо, иш жүзүндө 174 миң гектар жер сугарылды. Мындан көрүнүп тургандай, адамдын колунан баары келет. Көрүнүктүү табият изилдөөчүсү Мичуриндин томонку сөзүн эске түшүрүп көрөлү: «Биз жаратылыштан ырайым күтүп отурбайбыз, биздин милдет — аны адам баласына кызмат кылдыруу».

Бул акылмандык менен айтылган сөз. Бүгүнкү күндө жаратылышты адам баласы толук өзүнө багындырды деп айтууга негиздер бар. Азыр областта ар бир агын суу ал же бул максатта пайдаланылат. Азыркы мезгилде сууларды айыл чарбасында пайдаланууда анын жерге сиңишине (фильтрацияга) каршы күрөш даде болсо учурдун талабына жооп бербейт. Мисалга, 1976—1977-жылдын

ичинде суунун коромжусу 8 млн кубометрге жеткен. Анын натыйжасында Фрунзе, Баткен райондорунда 10—15 миң гектар жер кем сугарылган. Мындай кемчилдиктер сугатчылар тарабынан суунун арыктар боюнча тегиз жайылтылып берилбегендиктен жана сугаруу начар жүргүзүлгөндүктөн суу жерге сиңип, же башка жакка агып жаткандыктан келип чыгат.

Бардык сугат тармактары жыл сайын вегетациялык сугат башталганга чейин толук даярдыкка келтирилиши керек. Мисалы, областтагы ири суу болуштүрүүчү түйүндөрдөн Куршаб, Кара-Үңкүр, Көк-Арт, Чычкан, Козубаглап сууларын пайдаланууда коромжу аз. Тескерисинче Кыргыз-Ата, Найман каналдарынын бетондорунун эскирип талкаланып бузулушунан жылына бир далай суу бошко кетип, коромжуга учуроодо. Насостук станцияларды куруу онунчу беш жылдыктын алгачкы жылдарынан баштап эле кызуу темп менен жүргүзүлө баштады. Мисалы, областта Отуз-Адыр участкасында Таш-Күңгөй насостук станциялары ишке киргизилет. Бир гана Таш-Күңгөй насостук станциясынын курулуп бүтүшүнөн, ал аймакта 230 гектар жаңы жер сугарылат.

Өткөн беш жылдыкта Түштүк каналын реконструкциялоого 7 млн сом акча каражаты жумшалган. Демек, анын суу сыйымдуулугу 4 кубометрден 10 кубометрге чейин көбөйдү. Сугат жерлерди суу менен камсыз кылуу үчүн Ишкаван, Сура-Таш, Мады, Кеңеш насостук станциялары курулуп пайдаланууга берилген.

Онунчу беш жылдыкта айыл чарбасына жарактуу болгон жерлерди суу менен камсыз кылууда ири өзгөрүүлөр болот. Алсак, 260 млн. кубометр суу бата турган Папал суу сактагычынын курулушу башталат. Плотинанын бииктиги 97,5 метр. Ал 42 миң гектар жерди сугарууга мүмкүндүк түзөт. Суу сактагыч курулуп бүткөндөн кийин 14 миң 200 гектар жаңы кайракы жерлерди өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мындан башка Отуз-Адыр, Кара-Дарыя каналдарын кеңейтүү турмушка ашырылат.

Бир гана Отуз-Адыр каналын кеңейтүүгө 2 млн сом акча каражаты жумшалат. Каналды реконструкциялоо бүткөндөн кийин «Кыргызстан», «Кара-Суу» совхоздорунун, Киров, Таширов атындагы колхоздордун адыр жерлеринен 1300 гектар жерлер өздөштүрүлөт.

Суу ресурстарын коргоо бүгүнкү күндүн жетилген маселелеринин бири. Ар күнү өнөр жай ишканаларынын жана коммуналдык муктаждыктардын керектөөлөрү үчүн 1 млн-дон ашык кубометр суу алынып турулат (УОСтун конторасынын маалыматтарынан). Бирок, ал али сарамжалдуулук менен пайдаланылбайт. Бир нече ишканаларда булганган сууну тазалоо иши канааттандыралык эмес. Суу ресурстарын коргоонун деңгели учурдун талабына жооп бербей келе жатат.

Эгерде тупук, таза, тузсуз сууларды булгануудан коргоп, үнөм менен пайдаланууга жумшабаса, окумуштуулардын маалыматына караганда болжол менен 130 жылдан кийин тузсуз, таза суулардын дүйнөлүк запасы түгөнөт. Адам баласы деңиз суусун ичүүгө аргасыз болот. Айыл чарба өсүмдүктөрүн сугара турган таза суу болбойт. Ошентип, жер жүзүндө өмүр сүрүү ошону менен токтолушу мүмкүн.

Ош, Жалал-Абад ж. б. шаарлардагы коммуналдык үйлөрдүн бузулган крандарынан ар бир сутканын ичинде агып кеткен таза ичилүүчү суулар 10 кубометрге жетерин адистер аныкташты. Айрым жерлерде суу проводдорунун краны да ачык калтырылат. Жайында айрым коммуналдык квартиранын ээлери проводдордун сууларын планга аркылуу огороддорун сугарган фактылар да кездешет.

Ырас, сууларды булган, иче турган сууларды сугатка пайдаланган граждандарга тийиштүү органдар тарабынан штраф салынат. Бирок, мындай чаралар да натыйжа бербей жатат. Бул сыяктуу терс көрүнүштөр көбүнчө шаардык жерлерде жана райондордун борборлорунда (суу проводдору бар жерлерде) учурайт. Айрым адамдар квартирасынын же үйүнүн алдындагы участкадагы өстүрүлгөн

өсүмдүктөрдү крандын суусун пайдалануу менен сугарышат. Айрыкча, шаардык жерледе 4 этаждуу үйлөрдүн биринчи этаждарында жашагандар сууну эсепсиз көп пайдаланышкандыктан, жогорку (3—4) этаждарга суу чыкпай калган фактылар көп болот.

Областтын өнөр жай ишканаларынан агып чыккан булганч суулар ичүүгө пайдалануучу таза сууларга кошулуп, ичүү үчүн пайдаланууга жарабай калган жана балыктарга зыян келтирген учурлар байкалат. Кийинки жылдарда андай жагдайдагы терс көрүнүштөргө каршы күрөшүү жалпы коомдук мааниге ээ болду. Мисалы, Кадамжайдагы металлургиялык заводдон, кен байытуучу фабрикадан иштетилип агып чыккан уу-химикаттар менен капыккан булганч суулар көп жылдар бою Шахимардан дарыясына кошулуп агуучу. Албетте, андай суудан пайдалануу адамдар үчүн ар тараптан деп соолукка зыяндуу. 1976-жылдан баштап, ал булганч суулар толук тазартылып өндүрүштүк максат үчүн кайрадан колдонула баштады.

1976-жылдын планы боюнча областтын аймагында сегиз объектиде бир миллион 198 миң сомдук курулуштарды жана жасалгаларды куруу иши белгиленген болсо, анын ичинен 679,5 миң сомдук иштин аткарылгандыгын айтуу керек. Башкача айтканда суткасына 89260 миң кубометрдин ордуна үч миң кубометр гана булганч сууну тазалоону камсыз кылган.

Көк-Жаңгак, Кызыл-Кыя, Сүлүктү шахталары жана Ош, Жалал-Абад шаарларынын коммуналдык чарба-кемелери бул максаттарга бөлүнгөн каражаттарды начар өздөштүрүп жатышат. Аларды мурда курулган тазалоочу объектилер да тийиштүү түрдө пайдаланылбай келе жатат. Бир катар өнөр жай ишканалары, айрыкча бардык эт комбинаттар, пахта тазалоочу заводдор, автобазалар, ар кандай ремонттоо ишканалары, жибек жана текстиль комбинаттары, пиво кайнатуучу завод, кен ылгоочу фабрикалар булганч сууну, нефть продуктылары аралашкан

түрдө эч кандай тазаланбастан туруп эле, агып жаткан сууларга, көлмөлөргө, канализация тармагына агызышат. Автомобиль, транспорт ишканалары автомашиналарды жууп, тазалоого суу проводдорунун таза суусун пайдаланышат. Мисалы, Ош шаары боюнча сутка ичинде 1-1,5 миң кубометр суу проводдун суусу жумшалат. Ал эми мындай таза суу шаардын Черемушка, Түштүк райондорунда жайгашкан элдерге жетишпей жаткандыгына кантесиң.

Суу ресурстарын коргоо жана сактоодо жергиликтүү Советтерге зор роль таандык. Тилекке каршы, Советтер али да болсо суу байлыгын пайдалануу маселесине терең маани беришпейт. Көп жерлерде ичүүчү таза суулар жетишпейт. Анткени, селолук жерлерде суу проводдору жок. Элдер сууну арыктардан ичишет. Буга Алай, Лейлек, Совет райондорунун бир катар элдүү пункттары мисал болот.

Өзөн сууларды коргоо маселеси айрым жерлерде начар уюштурулган. Буга Ош шаарын аралап агып жаткан Ак-Буура дарыясы мисал болот. Шаардагы ашканалардын, чайканалардын көпчүлүгү мына ушул дарыянын жээгинен орун алган. Ага эч ким каршы эмес, бирок алардан чыккан ар кандай калдыктар сууга агызылбаса демекчибиз. Жаз, жай айларында Ак-Бууранын жээктери эс алуучуларга батпай кетет. Кээ бир эс алуучулар бошоткон бөтөлкөлөрдү, консервалардын банкаларын жана тамактардын ар кандай калдыктарын сууга ыргытышат. Жээкти бойлото олтурушкан адамдар ар түрдүү таптапдыларды дарыяга ыргытышканын көрүп туруп, өз ичинен өкүнүчтө болосуң. Натыйжада, Ак-Буура дарыясы кадимки эле ассенизацияланган каналга айланып бара жатат. Мындай кемчиликтерди областтын башка райондорунан да учуратууга болот. Алсак Сүлүктү шаарында ондогон ишканалардан агып чыккан булганч суулар Эски-Сүлүктү (Булак-Башы) участкасындагы жер астынан чыккан булакка кошулуп агат. Ошол эле сууну ал аймактагы отурукташкан элдер ичүүгө пайдаланышат. Ме-

дициналык изилдөөлөр көрсөткөндөй, мындай сууларды ичишкен адамдар ар кандай инфекциялык ооруларга чалдыгышат, деп-соолукка коз көрүнөө зыян. Бул сыяктуу терс көрүнүштөр Араван-Сай, Кожобакырган, Токтогул районундагы Чычкан ж. у. с. дарыялардын сууларын коргоонун абалы өтө начар экендигин белгилеп көрсөтөбүз. Дагы бир сөз, эгин аянттарына минералдык жер семирткичтерди жана айыл чарба зыянкечтерине каршы самолеттор менен уулу-химикаттарды чачканда ото этияттык талап кылынат. Айрым учурларда кээ бир адамдардын күнөөсүнөн эгин аянттарына коюлган суулар акырындап агып олтуруп, чоң сууларга да кошулуп кеткен учурлары болот. Ошондуктан ар бир адам суунун таза болушу үчүн ар тараптан камкордук көрүшү күн тартибиндеги маселе.

1972-жылдын декабрында Кыргыз ССР Жогорку Советинин VIII чакырылышынын IV сессиясында «Кыргыз ССРинин суу кодекси» бекитилди. Ушуга байланыштуу 1972-жылы апрель айында областта бассейндик мамлекеттик суу инспекциясы уюштурулган. Анын карамагында область боюнча суулардын тазалыгын текшерүүчү атайын гидрохимиялык лаборатория да иштейт.

Азыркы кезде Түштүк Кыргызстанда 115 ке жакын өнөр жай ишканасы бар. Жыл сайын өнөр жай тармактары дагы да көбөйүп жатат. Ошого байланыштуу аларды таза суу менен камсыз кылуу талабы да өсүп жатат. Областын бардык өнөр жайлары бир суткада 312100 кубометр таза сууну технологиялык иштерге пайдаланат. Алардын ичинен бардык коммуналдык чарбалар 120000 куб. м, «Средазуголь» комбинаты 25 миң кубометр таза сууну ар сутка сайын керектеп турат (областык суу чарба инспекциясынын маалыматынан). Тилекке каршы ишканаларда иштетилген суу тазалагыч комплекстер аркылуу өтпөстөн, булганч боюнча агызылат.

Айрым фактыларга токтололу: областтагы Ак-Буура, Майлы-Сай, Исфайрам, Шаймердан, Көк-Арт дарыялары

ишканалардан иштетилип чыккан булганч суулардын кошулушунан булганат. Албетте, андай сууларды адамдар пайдаланган учурда жугуштуу оорулар келип чыгат.

Областын бардык ишканаларында иштетилген таза суунун булганч абалда сыртка агып чыгышынын бир сутка ичиндеги көрсөткүчү областык суу инспекциясынын маалыматы боюнча 130 миң кубометрди түзөт. Анын ичинен шаардык жана поселоктук тазалагыч жабдуулар аркылуу өткөн суу суткасына 50 миң кубометрге гана жетет.

Бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринин бири — суунун тазалыгы үчүн күрөшүү. Бул проблеманы чечүүнүн башкы жолу райондордо, элдүү пункттарда суу тазалоочу жабдууларды куруу талап кылынат. Андай курулуштар Нүлгөн, Өзгөн, Гүлчө, Караван, Кара-Суу райондорунда жана Таш-Көмүр, Көк-Жаңгак, Ош шаарларында курулууга тийиш. Өзгөн, Араван, Жаңы-Жол райондорунун ооруканаларынан агып чыккан суулар тазаланбайт. Алар дарыяларга, каналдарга кошулат да сууларды булгайт. Ошондуктан дарылоо мекемелеринде тазалоочу жабдууларды орнотуу негизги маселелердин бири болууга тийиш.

Кийинки жылдарда Түштүк Кыргызстанда суу бассейндерди таза сактоо боюнча орчундуу иштер аткарылды. Көпчүлүк шаарлардагы ишканалардан агып чыккан суулар атайын канализацияга туташтырылган. Буга Ош шаарындагы сүт, авторемонт заводдору, мөмө-жемиш комбинатын мисалга келтирүүгө болот. Ырас, тамак-аш өнөр жай ишканаларында али көп кемчиликтер бар. Атап айтканда, областтагы тамак-аш ишканаларында булганч сууларды тазалоочу жабдуулар жок. Суу тундуруучу көлмөлөр өз убагында тазаланбайт, биофилтрлер ремонттолбойт, суу толтурулган көлмөлөр талаптагыдай каралбагандыктан, аларды балырлар басып кеткен. Айрым каналдардан май аралашкан суулар агын сууларга барып кошулат. Ошондуктан, кийинки жылдары май куюучу пункттар, автобазалар, гараждар ж. б. өнөр жай ишканалары мамле-

кеттик суу инспекциясынын контролдугуна алынгандыгы кубанарлык иш. КПССтин XXV съездинин чечимдеринде «Эл отурукташкан пункттардын, шаарлардын абалын жакшыртуу, шаардагы суу менен абанын булганышына каршы чечкиндүү күрөш жүргүзүү, жаратылышты, айрыкча ири ишканалардын чет жакаларындагы жашыл зоналарды коргоону күчөтүү» керек деп жазылган.

Партиянын бул съездинин көрсөтмөсүндө жана Кыргыз ССРинин жаратылышты коргоо жөнүндөгү законунда (18-статья) жаратылышты коргоого контролдук жасоо эмгекчилер депутаттарынын жергиликтүү Советтерине, областтык, райондук жаратылышты коргоо уюмдарына жүктөлгөндүгүн эч ким унутууга тийиш эмес.

Партиянын жана өкмөтүбүз тарабынан сууларды таза абалда сактоо боюнча ачык-айкын милдеттер коюлуп, ал милдеттерди турмушка ашыруу ырааттуулук менен областтын аймагында чечилерине мүмкүнчүлүктөр бар.

Жер астындагы суулар, аларды чарбачылыкка пайдалануу. Адамдардын жашоосуна таза аба кандай керек болсо, суу да ошондой керек. Суу ичүүчү кудукка же булакка таштандыларды ыргытуу — бул жаратылышты жакырдантуу дегендикке жатат. Адам ичүүчү, андан кубат, өмүр алуучу сууга карата мамиле ушундай болуш керекпи? Жок, тескерисинче, аны байыткандай, тазарткандай жана жакшырткандай багытта иш алып баруу ар бир биздин ишибиз. Биздин ата-бабалар кылымдардан кылымга суу чыккан булактарды айланта конуш алышып, жашап келишкендигин тарыхтын барактарынан билебиз. Ооба, алар да сууну кадырлап келишкен.

Түштүк Кыргызстандын аймагында жер алдында суунун зор запастары бар. Алардын айрымдары жер бетине муздак жана тунук булак болуп чыгат. Булак... бул сөз кулакка жакын, көңүлгө жагымдуу угулат. Ал чыккан жерде кичинекей оазисттердин пайда болгону жана сонун сулуулук көз алдыңа тартыла түшкөнсүйт. Булактар жалаң ичүү үчүн гана эмес, эгин аянттарын, бак-дарак-

тарды сугаруу максатында да кеңири пайдаланылат эмеспи. Бүгүнкү күндө ал булактар адам баласынын керектөөсүнө, жалпы эле чарбачылыкта кандай пайдаланылып жатат? Эмесе сөздү ушундан баштасак.

Саңдалаш, Чаткал, Фергана тоо кыркаларынын этектеринде, Ала-Бука түздүктөрүндө, эзелтеден белгилүү болгон көптөгөн булактар бар. Мисалы, Күйтүмөн, Тамчы-Сай, Ак-Терек, Эмил, Ак-Эмчек, Ак-Бешим, Авут-Сай, Ак-Коргон, Ызар, Кызыл-Ата, Кашкалак ж. б. Бул аталган булактардын көпчүлүгүнөн азыркы күндө суу чыкпай калышы эле болбосо, мурдагыга караганда аз чыгып калгандыгын айтуу керек. Албетте, аларга көңүл бурулбагандыктан алардын суу чыга турган көздөрү бекилип, керектен чыгып калган да. Атап айтканда мурда Күйтүмөн деген жерде 10—15 чакты майда булактардан (жаз айларында) эки тегирменди кыймылга келтире турган суу чыгар эле деп айтышат Ала-Букалык карыялардан кээ бирөөлөрү. Ал эми азыркы? Булактар орун алган аймакка, кышын-жазын мал жайылып, тепсенди болгондуктан, булактардын көздөрү бүтүп, балчыкка айланып кеткен. Экинчи бир мисалды алып көрөлү: Тамчы-Сайда булактар көп болучу, кийинчерээк алардан дайын болбой калды деп кейишет карыялар. Алардын кейигендеринде да кеп бар тура. Бир кездерде анын суусу ошол жердеги айдалган эгин аянттарын сугарууга пайдалануучу. Ал эмес, жаз айларында Терек-Сай тарапты карай агып жатат эле. Эмнени? Азыр алардын карааны да көрүнбөйт.

Ак-Теректин булак суулары улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында ондогон гектар жерлерге айдалгандан жана жашылча өсүмдүктөрүн сугаруу үчүн пайдаланылып келген. Ооба, бүгүнкү күндө ал булактар менен арыктардын орду гана турат, суу жок. Бул азыркы булак сууларды айыл чарбачылыгына пайдалануу, андагы казылган арыктарды, көлчөлөрдү калыбына келтирүү, жаңы көлчөлөрдү куруу жөнүндө ойлонууга убакыт жетти го.

Эмил деген аймактын булактары жөнүндө сөз болгондо көп нерсе көңүлгө келет. Мындап минутуна 100—150 литрге жакын суу агуучу. Аны менен суткада 7-8 гектар аянттагы өсүмдүктөрдү сугарууга болот. Эгерде кыш айларында ал сууларды бир нече көлчөлөргө агызып, топтой турган болсо, аны менен көп аянттагы жерди сугарууга болор эле.

Бул айтылгандар айрым гана фактылар. Ал эми мындай булактар ар бир эле райондун аймагында бар.

Турмуштук тажрыйбадан байкалгандай булактарды коргоо, алардын гидрологиялык режимин калыбына келтирүү маселелерине жергиликтүү коомдук уюмдар, чарбалардын жетекчилери терең маани берип, алар жөнүндө камкордук көрүүлөрү учурдун учкул талабы. Булактар чыккан жерлерге мал жаюуга, аларды булгоого жаратылышты коргоо уюмдары тарабынан тыюу салынууга тийиш.

Булактар Кичи-Алай, Түркстан кырка тоолорунда бийик адырлар тилкесинде да кездешет. Ырас, алар анча мол эмес. Лейлек районунун Түркстан тоо кыркасынын этектеринде Булак-Башы, Тамчы, Кара-Булак, Тогуз-Булак, Ак-Терек, Миң-Жыгач, Замборуч ж. б. жерлеринде суусу жылжып жер бетине чыгып жаткан булактардын бар экени бизге эзелтеден белгилүү эмеспи. Азыр алардын көпчүлүгү курган, соолуп калган. Мындап 20—25 жыл илгери Булак-Башы, Тогуз-Булак, Кудук деген жерлердин ар биринде 7-8 ден булак суусу чыгып турар эле. Маселен Тогуз-Булак, Миң-Жыгач өзөнүнөн чыккан булактар бир чоң арык суу болуп агып жатчу эле. Алар эгин талааларын сугарууга пайдаланылуучу. Кудук — бул «Кулунду» колхозуна карайт. Көбүнчө малчылар отурукташат бул аймакта. Андан чыккан суу малчылар үчүн толук жетиштүү. Бирок, кийинки жылдарда ал жердеги булактардын суусу азайып, ал эми айрымдары соолуп, орду гана калды.

Алай, Совет жапа Өзгөн райондору тарапта да көп

сандаган булактар бар. Биздин алар жөнүндө айталы деген оюбуз, чарбалардын жетекчилери, жергиликтүү калк, жалпы эле коомчулук булак суусуна назар таштап, аларды айыл чарбачылыгында, турмуш-тиричилигинде өндүрүмдүү пайдалануу жөнүндө болмокчу.

Бул маселеге Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети, Кыргыз ССР Министрлер Совети кийинки жылдарда атайын көңүл буруп жатышкандыктары да кокусунан эмес. Чакан ирригацияны өнүктүрүү жөнүндө токтом да кабыл алынган. Анда бир катар райондордо чакан ирригациянын объектилерин куруунун эсебинен сугат жерлерди көбөйтүүгө тийиштүү көңүл бурулбай жаткандыгы баса көрсөтүлгөн.

Суу жөнүндө дагы бир сөз, областтын территориясындагы дарыяларды, көлдөрдү, булактарды коргоодо али да болсо көп кемчиликтер кетирилип жатат. Бүгүнкү күндөгү биздин максат — суу байлыктарын коргоо, тазартуу, көбөйтүү маселесине бүт көңүлдү топтоо анын ар тараптан өндүрүмдүү пайдаланышына, таза болушуна камкордук көрүү болуп саналат.

Минералдык булактар. Ош областынын аймагындагы жерлерде ысык-термалдык жана минералдык булактар да таралган. Алар оздорунун химиялык касиети жана минералдык составы жагынан Кавказдын жылуу сууларынан кем калышпайт.

Минералдык жылуу сууларга Чаңгыр-Таш, Шор-Булак, Майлы-Сай, Риштан, Кара-Көл, Кара-Кулжа, Чавай, Кулун, Коңур-Төбө, Шелбени, Өзгөн, Кара-Шоро, Шаймардан (Шахимардан), Шудуман ж. б. кирет. Бул булактардын дарылык касиети жана айрымдары ичимдик катары пайдаланылат. Мисалы, ысык минералдык булактардын негизинде иштеп жаткан Жалал-Абад бальнеологиялык курорту Кыргызстанда гана эмес, союзда кеңири белгилүү. Ал эми Кара-Шоронун, Жалал-Абаддын бөтөлкөлөргө куюлган ичимдик сууларычы.

Айтылуу Алай тоолорунун капталдарынан чыккан бу-

лактар көп. Алардын ичинен Жылуу-Суу деген жердин булактарын мисалга келтирели: тоо боорлорунан чыккан жылуу сууларды пайдаланууда адамдар жуунуу үчүн атайын бассейн уюштурулган. Буга жайын-кышын адамдар жуунушуп, ден соолуктарын чыңдап турушат. Тилекке каршы, сууга жуунуу үчүн келишкен жергиликтүү адамдар жана ары-бери өтүшкөн жүргүнчүлөр сууга түшүшүп, эс алышат, ден-соолуктарын бекемдешет. Кайра кетерде олтурган орундарын, пайдаланган буюмдарын, тамактардын калдыктарын жыйнап кетүүнүн ордуна, тескерисинче булак сууларынын айланасын булгап кетишет. Мындай көрүнүштөр көп ирет кайталанат. Ошондуктан булак орун алган жердин тазалыгы өтө начар.

Үңкүр-Башы, Кара-Булак, Аюу-Тапан озондорундо көп сандаган муздак булактар бар. Аларды коргоо, суулардын көбөйүшүнө тиешелүү шарт, өбөлгөлөрдү түзүүгө да жетишерлик көңүл бурулбайт.

Термалдык (ысык) жылуу сууларды адистердин сунуштары боюнча чарбачылыкта да пайдаланууга мүмкүнчүлүктөр бар. Алсак, парниктерде, мал чарба фермаларынын имараттарын жылытууда, мончолордо, душ катары ж. б. иштерде пайдаланылат. Жалал-Абад курортунун аймагында (4—5 километрдик айланада) 150гө жакын булактар бар. Алар борбордук, түндүк жана түштүк болуп үч негизги группага бөлүнүшөт. Дарылануу максатында борбордук группанын № 1 (Айып-Булак), № 2 (Кызыл-Булак), № 3 (Ак-Булак) булактарынын суулары пайдаланылат. Мындан тышкары 1, 2, 3-жана 13-казып чыгарылган скважиналар бар. № 3-скважинанын жана № 4, 14 чү булактардын суулары ичүүгө арналган. Курорттогу бардык булактардын жана скважиналардын дебити — суткасына 2000000 литрден көп. Оунчу беш жылдыкта Жалал-Абад курортуна кишилерди кабыл алуу жана минералдык сууларды чыгаруу бир нече эсеге көбөйөт.

Көлдөрү. Түштүк Кыргызстандын тоолорунун аймагында жайгашкан көлдөр көп. Ырас, алардын көпчүлүгү

майда келип, өтө бийиктикте, дарыялардын башталган жактарында, мөңгүлөрдүн этектеринде жатат. Көлдөрдүн ичинен эң ири, кооз жана тереңи Сары-Челек. Бул көл жөнүндөгү маалыматтар Сары-Челек коругу деген болумго берилди. Мындан башка ири көлдөрүнө Кулун, Көк-Ала, Кара-Суу, Курбан көлдөрү кирет.

Кулун көлү Алай, Фергана тоолорунун тогошкон капталдарында 2850 м бийиктикте жайгашкан. Анын узундугу 4,6 км, туурасы 700—800 м жетет. Көлдүн түсү тунук, көгүш келип, айланасы карагай, арчалар, бадалдар, шиберлер менен айкалышат.

Көлдүн пайда болушу жер көчкүлөрүнүн ороондо аккан сууну туурасынан бөгөп калышынан болгон. Ырас көл тууралуу маалыматтар плимий эмгектерде алиге чейин жок.

Көк-Ала көл — 2600 м бийиктикте Гава-Сай суусунун озонундо жайгашкан. Анын узундугу 2 км ашык, туурасы 1 км, жээктери тик, аскалуу келип, тереңдиги 100—130 м жетет. Көлдүн суусу көк-кашка, тунук, айланасында арча, бадалдар өсөт. Ага майда суулар куят.

Шахимардан суусунун бир тармагы Көк-Суу ороонундо Курбан-Көл жайгашкан. Бул көлдөр негизинен тоолордон кулап түшкөн жер көчкүлөрдүн озонду туурасынан бөгөп калышынан жаралган. Мындай көлдөр Тар, Куршаб, Ак-Буура ж. б. суулардын алабында да кездешет.

Бийик тоолордо мөңгүлөрдүн этегинде морена дөбөлөрүнүн арасында, чуңкурларда мөңгүнүн эринди сууларынан жыйналган майда көлдөр бар. Мисалга Исфайрам дарыясынын алабында 26 көл бар. Мындай көлдөргө Алай өрөөнүндөгү Орто-Бауке, Корумду кирет. Алардын тереңдиги 0,5-1,5 метр.

Чаткал өрөөнүндө (жогорку бөлүгүндө) 2850 метр бийиктикте Кара-Теке көлү жайгашкан. Анын аянты 1,09 чарчы км, узундугу 2 км, туурасы 500 метрден 900 метрге чейин жетет. Айлана-тегерегинде бирин-серин карагайлар, арчалар жана карагаттар, шилбилер, ит мурундар ж. б. бадалдар өсөт. Көлдүн суусу таза, ага эки кичине

суу куят. Чаткал суусунун Чукурчак куймасынын өзүнүндө Чоң-Көл, Ак-Көл, Колу-Көл, Сулуу-Көл деген майда көлдөрдүн группасы жатат. Айланасы кооз көлдүн жээгин айланта ичке тилкеден турган токойлор, терек, тал, кайың, шилби ж. б. менен курчалган.

Түштүк Кыргызстандын территориясындагы көлдөр аянтынын зор эместигине карабастан, андан агып чыккан суулардын режимин жыл бою бир калыпта сактоодо зор роль ойнойт. Көлдөрдө бир нече жүз миңдеген кубометр суу запастары сакталат. Ал суулар тузсуз, тунук жана таза. Аларды ичүүгө болот. Айлана тегерегиндеги жерлердин абасын салкындатып, эс алуучу сонун жайлардан боло алат. Чындыгында да, түштүк Кыргызстандын көлдөрү, жаратылышынын кооздугу, тоолордун жакындыгы, климатынын деңиздикине окшоштугу, айланаларында көптөгөн минералдык суулардын жайланышы, ушул сыяктуу ыңгайлуу шарттары аларга өзгөчө көңүл бурууну талап кылат.

Алдыда турган орчундуу милдеттердин бири, областын аймагындагы бардык көлдөрдү коргоону күчөтүү менен бирге, алардын фауналары менен флораларын сактоо жана көбөйтүү болуп саналат. Түштүктүн көлдөрүндө балыктардын ар кандай түрлөрү бар. Аларды туш келди уулоону тыйып, тескерисинче дагы башка түрдөгүлөрүн өстүрүүнү, көбөйтүүнү колго алуу керек.

Жаз, жай, күз айларында көлдүн айланасы өтө кооз болуп, туристтерди, экскурсияны сүйүүчүлөрдү өзүнө чакырат. Ооба, бул мезгилдерде жогоруда аталган көлдөрдө көптөгөн эс алуучулар — туристтер, студенттер, окуучулар болушат. Ал аймактардын географиясы, биологиялык түзүлүшү, геологиялык өзгөчөлүктөрү менен таанышышат. Бирок, эс алып, көңүл ачууну каалагандардан айрымдар көлгө, анын байлыктарына туура эмес мамиле кылышат. Мисалы таштандыларды сууга ыргытышат, балык уулашат, ар кандай жаныбарларга аңчылык кылышат.

ЖЕР БАЙЛЫГЫ — ТОПУРАК, ӨСҮМДҮКТӨР ЖАРАТЫЛЫШТЫН НЕГИЗИ

Адам баласы жашоо үчүн керек болгон бардык нерселерди жаратылыштан — жерден алат. Бүгүнкү биз сыймыктанган материалдык жана коомдук байлыктардын бардыгы — жер тартуулаган кыртыштар, өсүмдүктөр — жаратылыштын белеги. Мындай байлыктар дыйканчылыкты, асыресе, мал чарбасынын өнүгүшүнө ыңгайлуу шарт түзөт. Областын чарбаларында 2 миллион 436 миң гектар жайыттар, 420749 га айдоо аянттары, миллионго жакын мал бар. Мындай сандагы малдардын багылышы негизинен жайыттардын, чоп чабындылардын мол болушу жана ар түрдүү типтеги кыртыштардын жатышы менен түшүндүрүлөт.

Түштүк Кыргызстандын кыртыштары, өсүмдүктөрү рельефине жараша бийиктик зоналар боюнча жайгашкан. Кыргызстандын флорасы аттуу илимий эмгекте Ош областынын аймагында токой жыгач бадалдардын 182 ден ашык түрлөрү таралган. Анын ичинен 110го жакын декоративдик, 47 жемпш, 36 дарылоо, 6 тоют, 33 витамин алууга керектүү түрлөрү кездешет.

Фергана ороонунө туташ жаткан түздүктөрдө, адырларда чөл жана жарым чөл өсүмдүктөрү таралган. Алар деңиз деңгээлинен 500-800 м бийиктиктен орун алган. Мында шыбак, солянка, кара-кыяк, ак кылкан ж. б. өсөт. Жазгы жамгырда олоң чөптөр, кызыл кызгалдактар өсүп, гүлдөп кулпунат да, жайында «учуп» боз талаага айланат.

Бул какыр зоналарда негизинен боз, агыш топурак кездешет. Гумусга-чириндиге жарды (1—1,5%), түзүлүшү анчалык эмес, көзөнөкчөлөрү бар. Кыскасы, кыртышы анчалык күрдүү болбойт. Айрым жерлерде шорлор да кездешет. Бул зоналар дыйканчылыкка өздөштүрүлгөн. Айдалбаган жерлери жазгы, күзгү жайыт катарында пайдаланылат. Алар кадимки боз топурак түздүктөрдө жана

адырларда, мындайча айтканда, деңиз деңгээлинен 800—1000 метр бийиктикте таралган. Кыртышта гумус катмарынын калыңдыгы жана арбындыгы (1,8-3 процент) менен айырмаланат.

Боз кыртыштуу жерлер дээрлик дыйканчылыкка өздөштүрүлгөн. Эзелтен бери сугарылып, жер семирткичтерди чачып, чарба жүргүзүүнүн натыйжасында боз топурактын структурасы, өңү-түсү, калыңдыгы, химиялык касиеттери өзгөргөн.

Шалбалуу боз топурак негизинен жер астындагы суулар жер бетине жакын жаткан түздүктөрдө кеңири таралган. Мисалы, Баткен түздүгүнүн Бужум, Раут-Каут кыштактарынын аймагындагы кокту-колоттордо өрчүгөн. Ошондой эле Кара-Дарыя суусунун өзөнүндөгү (Чымбай, Өзгөн, Мырза-Аке ж. б.) саздарда кездешет.

Түштүк Кыргызстандын бийик адырларында, тоолорунда талаа өсүмдүктөрү 1000 метрден 2000—2200 метр бийиктикте кездешет. Академик И. В. Выходцевдин (1962) маалыматы боюнча кургак талаалар, бийик чөптүү, тикендүү, чоң чатыр сабактуу өсүмдүктөр өскөн талаалар таралган.

Мисалга, бийик чөптүү сарындыз (карындыз), кызыл от талаалары Фергана, Чаткал тоолорунда, буудай баштуу талаалар Алай, Түркстан тоолорунда өрчүгөн. Чаткал, Ат-Ойнок, Чандалаш, Узун-Акмат тоолорундагы талаалардын чөбү калың, бийик болуп түрлөрү көп. Айрым жерлеринде бадалдар-бөрү карагат, табылгы өсөт. Илимий адабияттарда түштүк талаалар жарым саванна деп аталышы да бекеринен эмес.

Кургак талаа өсүмдүктөрү адырларда, Түркстан тоолорунун этектеринде (1200—2000 м) Трагакант талаалары суб альпыга жакын жайгашкан. Өсүмдүктөрү — бетеге, кодо чөп, ак шыбак, ак кылкан ж.б. Бозомтук кадимки күрөң жана ачык күрөң кыртыштар узун чөптүү талааларга мүнөздүү. Гумус чириндиси көп. Бул кыртыштар Фергана, Чаткал тоолорунда 1000—1300 м, айрым

жерлеринде 1600 м, ал эми Алай, Түркстан тоолорунда 1300—1500 м, күңгөйүндө 2000 м бийиктикке чейин таралган. Бул жерлерде кайрак эгиндер эгилет.

Токой өсүмдүктөрү ар түрдүү. Алсак жемиш-жаңгак токойлору Чаткал, Фергана тоолорунун капталдарында 1200—1800 м, айрым жерлеринде 2000—2200 м бийиктикте кездешет. Мында, алма, өрүк, чие, алча, ясен ж. б. өсөт. Алардын арасында бадалдар да кезигет. Чөптөрдөн чалкан, шибер чөптөр, жалбыз, камыш ж. б. нымдуу жерлерде өсүүчү өсүмдүктөр өсөт.

Карагай, пихта токойлору тоолордун капталдарында 1600—3000 м бийиктикте жайланышкан. Чаткал, Алай тоосунун чыгышында — Тар суусунун алабында ширенке карагайы басымдуу болуп, ар түрдүү бадалдар, арча араланып өсөт.

Талас тоосунун Кетмен-Төбөгө караган беттеринде, Узун-Акмат суусунун жогорку агымында, Чаткал кырка тоосунун түштүк капталында Семенов пихтасы, карагайлар өсөт. Алар менен кошо кайың, четин, арча ж. б. бадалдар өсөт.

Арча токойлору Түркстан, Алай тоосунун башында жаан-чачын азыраак түшкөн жерлерде, суулардын баш жагында 3200 м бийиктикке чейин көтөрүлөт. Алар көпчүлүк жерлеринде суйдаң, бою жапыс, айрым жерлерде калың жана бийигирээк өсөт. Ачык жерлеринде ар түркүн чөптөр өсөт.

Күрөң кыртыштар токойлуу шалбаада таралган. Ал кыртыштын эки түрү кездешет. Күңүрт-күрөң кыртыш Фергана, Чаткал, Алай тоосунун чыгышында 1600—2400 м бийиктикте өрчүгөн. Чымдуу-күрөң кыртыш Алай, Түркстан тоолорунун бетегелүү шалбаа талаасында байкалат.

Күрөң кыртыштарда 4—6 процент, айрым жерлеринде 10 процентке жакын гумус-чириндилер кездешет. Кайрак эгиндер эгилет. Токойлуу кара күрөң топурак Фергана, Чаткал тоолорунда — жемиш-жаңгак токойлорунда өрчүгөн. Ал кыртыш лёс түрүндөгү борпоң тектерден

жаралат да структурасы бүртүктүү келек. Токойлуу кара күрөң топурак гумуска абдан бай (15—18 процент), гумустуу катмардын калыңдыгы 20 см ден 80 см чейин жетет. Кыртыштын асылдуулугу жогору.

Чаткал, Фергана кырка тоолорунун жана Алай тоосунун чыгышында карагай пихта токойлоруна кара же күрөң түстөгү кыртыштар таралган. Кыртыштар кум, таш, шагылдуу тектердин үстүндө пайда болот да, гумус чириндилери 8—10%ке жетип, сицимдүүлүгү жогору болот.

Түркстан, Алай тоосунун батышында арча токойлору өсүп, капталдарында күрөң кыртыштар таралган. Шалба өсүмдүктөрү токойлордун бүткөн жеринен тартып, тоолордун жогорку капталдарында, Фергана, Чаткал, Алай тоосунун чыгышында кеңири орун алган. Составында тигил же бул өсүмдүктөрдүн басымдуу болушуна карата шалбалар бийик жана ар түркүн чөптүү, злак аралашкан болуп айырмаланышат.

Шалбаалардын негизги өсүмдүктөрү — каракыяк, буудайык, тарак баш, тоо буурчак, тегерек баш, жапайы беде, куурайлар ж. б.

Субальпы, альпы шалбалары Алай, Чаткал ороонундо, Фергана, Алай тоосунун чыгышында кеңири таралган. Тоо шалбалуу талаа жана шалбалуу кыртыштар субальпы, альпы зоналарында кездешет. Мисалы, Чаткал, Фергана тоолорунда кара топуракка окшогон кыртыштар таралган. Гумуска бай (15—17 процент) кыртыштын структурасы көпшөк, майда бүртүктүү.

Алай, Түркстан кырка тоолорунун күңгөй беттеринде 3000—3500 м бийиктикте ачык күрөң түстөгү кыртыштар мүнөздүү, күңгөйдө кургак шартта өсүүчү арчалар, тикендер таралган. Ошондуктан, кыртышта чым катмары жука, түзүлүшү нык, тоголок бүртүктүү, гумусу азыраак (4—5 процент).

Тоо шалбаа кыртышы Чаткал, Фергана, Алай тоосунун чыгышында альпы зонасында таркалган. Түркстан тоо кыркасында тоо шалбаа кыртышы кездешпейт. Ант-

тепи, тоонун капталдарында 3600—4000 м бийиктикте түпкү тоо тектери келки бойдон жер бетине түнөрүп чыгып жатат. Тоонун капталдарында көп сандаган салаа салаа болуп жаткан шагылдар, кырдуу-миздүү таштар жатат.

Шалба өсүмдүктөрү жайкы жайлоолор катары пайдаланылат. Бул жайыттар аянты, биологиялык продуктивдүүлүгү жана тоюттун запасы боюнча жазгы-күзгү жана кышкы жайыттарга караганда жогору турат. Мында малдын бардык түрлөрү багылат. Жайытты пайдалануу сезон боюнча этектен жогору карай жүргүзүлөт. Түштүк Кыргызстанда даңазалуу жайкы жайыттардын массиви Алай, Алайку, Чаткал ороондорундо жайгашкан.

Түштүк Кыргызстандын аймагында кыртыштар, өсүмдүктөр өскөн жерлер жалпы элдик байлык. Ошондуктан, аны бардык мамлекеттик, коомдук уюмдар, жалпы эле коомчулук, ар бир адам аларды эрозиядан сактоого, анын байлыктарын көбөйтүүгө күч жумшап, аракеттенүүлөрү керек.

«Бизге жана неберелерибизге» деген эмгегинде проф. Д. М. Арманд мындай деп жазат: «Жерди бузуунун 100 учурунун төксон тогузу кимдиндир салкын көздүгүнөн, бейкапардыгынан, жерди жырткычтык менен пайдалануудан, же чарба жетекчилеринин наадандыгынан улам болот». Бул сөздө калет жок. Жерди иштетүүнүн агротехникалык эрежелерин билбегендик — бул айдоо жерлеринин асылдуулугун төмөндөтүп, анын бузулушуна — эрозияга шарт түзөт. Чындыгында акыркы он беш жылдын ичинде эле ар бир гражданин 0,10 гектар айдоо аянтын иштен чыгаргандыгы статистиканын маалыматтарынан белгилүү. Албетте, жер озунуп-озу эле бузулбайт. Ага ал же бул себептердин болушу таасир этет. Аны айыл чарбасы, айрыкча жерди иштетүү менен тааныштыгы жок адамдар бузушат. Баса белгилей кете турган маселе, областта оттоо чөптөр менен аңыздарды ортоону практикалоо аз да болсо жок эмес.

Областын аймагындагы айрым райондордо жайыттарды жакшыртуу үчүн чоң аянттагы отоо чөптөрдү, айрыкча тоолордун тик капталдарындагы бадалдарды, уу-чөптөрдү өрттөө чарбачылыкка чоң зыян келтирет. Ал өрттөн кийин, бул участоктордо шамал эрозиясы, андан кийин суу эрозиясы башталат. Бардык органикалык заттарды күйгүзөт, баалуу жапайы айбанаттардын, канаттуулардын төлдөрүн өлтүрөт. Жайыттардын аянтын токойлорду кыйып, өсүмдүктөрдү өрттөп, кеңейтүүгө болбойт. Мындай чаралардын демилгечилеринин аракети жаратылыш закондорун түшүнбөгөндүк, бүгүнкү гана күндүн кызыкчылыгын көздөгөндүк болуп саналат. Ал эми айдоо жерлердин аянттарын сугаттык эрозияга (кыртыштын жуулуп кетишине) кеңири дуушар болот.

Дың жерлерди өздөштүрүүнүн 20 жылдыгына арналган салтанатта КПСС БКнын Генеральный секретары Л. И. Брежнев партиянын азыркы кездеги агрардык саясатынын башкы багытын мүнөздөп айтуу менен жерди үнөмдүү пайдалануу кеңири проблема деп баса белгиленген. «Жер, — деп айткан ал, — бул элдик баа жеткис байлык. Ошондуктан, биз аны сактоого, продуктуулугун жогорулатууга, ар бир гектардан улам көбүрөөк кирешетүшүм алууга жетишүүгө милдеттүүбүз».

Ош областында айыл чарбачылыгына жарактуу жерлердин жалпы аянты 5 млн 386486 гектар. Анын ичинен жайыттардын аянты 2 млн 437 миң гектарды түзөт. Айыл чарбачылыгына пайдаланууга жараксыз деп эсептелген жерлердин (мөңгү-карлар, аска-зоокалар, эшилме шагылдар, жарлар ж. б.)

Азыркы күндө көптөн бери айдалбай жаткан дың жерлердин 20 миң гектарга жакыны Ош областына тиешелүү. Атап айтканда, алар Алай, Лейлек, Жаңы-Жол, Кара-Суу, Өзгөн райондорунда кездешет. Бул жерлерге жакын арадагы жылдарда капиталдык чыгымдарды жумшабай-сарптабай эле айыл чарба өндүрүшүнө киргизилиши мүмкүн. Азыркы күндүн урааны: «Дыйканчылык үчүн пай-

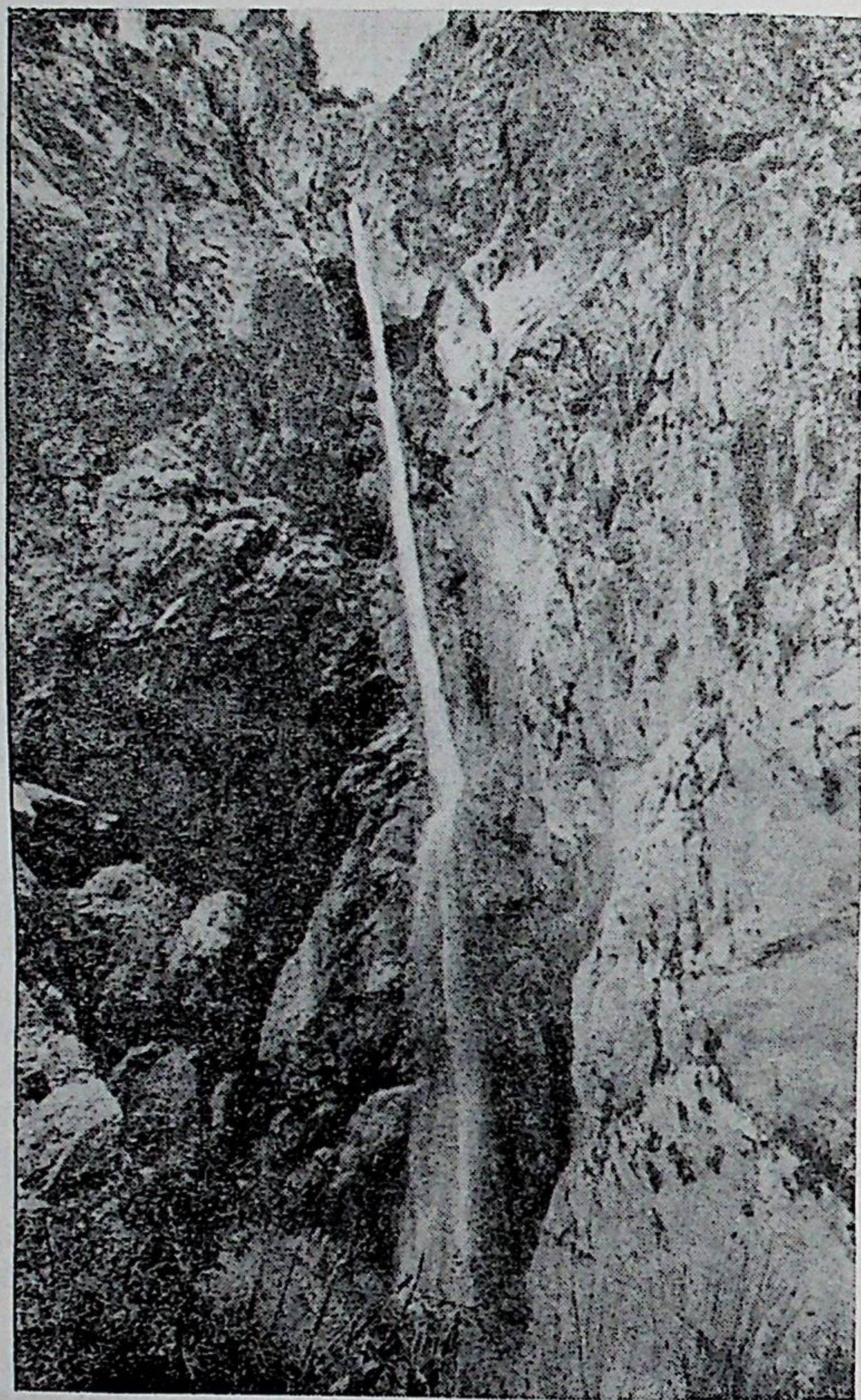
даланууга жарактуу болгон ар бир гектар жер катуу эсепке алынууга тийиш» — деп аталат.

1972-жылдын 1-январынан баштап, биздин республикада Кыргыз ССРинин жер кодекси бекитилген жана колдонууга киргизилген. Анын кабыл алынышына байланыштуу жер ресурстарына болгон мамиле бир канча жакшырды. Ага карабастан, дагы эле чарбасыздыктын фактылары бар. Алсак, жерди үнөмсүз пайдаланган, кыртыштарды шамал, суу эрозиясынан коргоо боюнча чараларды жүргүзбөйт. Чарбалык ички жерге орноштуруунун долбоорунан чегинип кеткен ж. б. у. сыяктуу учурлар көп эле кездешет. Жеке менчиктүү адамдар жер жөнүндөгү законду одоно түрдө бузушуп, жерди өз алдыларында эле ээлеп алышкап, ага турак жайларды курушкандар жок эмес. Мисалы, мындай көрүнүштөр Араван районундагы «Коммунизм», Сузак районундагы Октябрьдин 40 жылдыгы атындагы колхоздордо кездешет. Бул чарбаларда айрым жеке менчиктүү үйлөр плансыз, айдоого жарактуу жерлерге курулган. Ошондуктан жерди бузуунун же ысырап кылуунун ар бир көрүнүшү үчүн катуу жоопко тартуу зарыл.

Жер кыртышынын эрозиясына каршы күрөшүү Ош областы үчүн маанилүү проблема. А. Жунушбаевдин «Кыртыштарды эрозиялык жактан райондоштуруу» деген эмгегинде, Ош областынын территориясын бир зонага бириктирип, аны Түркстан, Алай жана Фергана, Чаткал областтары деп бөлгөн. Түркстан, Алай областына Өзгөн, Араван, Баткен, Лейлек райондору кирет. Бул аймакта ирригациялык, жайыт жана шамал эрозиясынын иштери басымдуу болот. Фергана — Чаткал областтарынын территориясы Курамин, Арсланбап, Чаткал райондоруна таандык. Мында суу менен аралаш эрозиясынын иштери кеңири таралган.

Кыргызстандын «Кыртыш эрозиясынын картасында» кыртыштардын 40 процентке жакыны суу эрозиясы менен жуулуп кете тургандыгы баяндалган.

Арсланбап. Чоң шаркыратма. Э. Мамадалиевдин фотосу.

Сугат жерлердин көпчүлүгү тоолордун этектериндеги түздүктөрдө, өрөөндөрдө бетинин эңкейиши 3 градустан 10 градуска жеткен жерлерден орун алган. Сугат жөнгө салынып жүргүзүлбөгөн учурда, бул түздүктөрдө ирригациялык эрозия кеңири кулач жаят. Айрыкча, түнкү сугат сууну өтө коромжуга алып келет. Анткени, контроль иши начар.

Адистердин маалыматында түздүктүү жерлердин эңкейишинин жана кыртыштардын тибине жараша биринчи сугатта эле бир гектар жерден 2 тоннадан 40т-га чейин кыртыштын майда заттары жуулуп кетиши аныкталган. Аны чактабай сугаруудан кыртыштын айдалуучу катмарын биротоло жок кылууга болот. Ал кыртышты табигый жол менен калыбына келтирүү үчүн 1,5 миң жылдан 7 миң жылга чейин убакыт керек. Ал эми жасалма жол менен калыбына келтирүү убакытты, көп каражатты жана күчтү жумшоону талап кылат. Мисалга, 1 гектар жерди 18 см келген жер кыртышы менен жабуу үчүн 2268 т. чейин топурак керек кылына тургандыгы адистер тарабынан аныкталган. Ошондуктан кыртыштын жуулушу эрозиясы менен күрөшүүгө караганда, анын алдын алуу бардык учурда максатка ылайык келет.

Областтык айрым чарбаларда сугат сууларын жайып коёт. Ошентип, жайында кымбат баалуу суулар эгин талааларын максатсыз каптап, күрдөөлдүү кыртыштарды бузуп агызат. Шордун пайда болушуна көмөк көрсөтөт. Көп учурларда сугат суулары кокту-колотторго, жол бойлоруна агызылып ташталат. Ошондуктан, алар жолдорду, колотторду жеп, бузат. Сууларды мындай коромжулукка учураткандарды жетекчи чарба кызматкерлери байкабай жаткандыгы өкүнүчтүү. Ошентип, бул иште коомдук контрольдун жоктугу ачык көрүнүп турат.

Кыртыш эрозиясына каршы күрөшүүнүн жөнөкөй агротехникалык жолу жерди эңкейишине же жаптаймасына карата туурасынан айдоо, себүү жана андан кийинки иштерди жүргүзүү болот.

Эңкейиши 5 градустан 10 градуска чейин болгон кайракы жерлерди милдеттүү түрдө жантайманын туурасы боюнча 25—30 см. тереңдикте жана кыртышты 7—10 см. тереңдикте бир калактуу соко менен айдоо керек. Эгерде эңкейиши 2 градустан 5 градуска чейин болсо, айдоо, малалоо, себүү жумуштарын горизонталь боюнча кадимки жол менен жүргүзүүгө болот.

Сугат участкарунда кыртыштын ирригациялык эрозиясына жол бербөө максатында, бороздорду жердин эңкейиши өтө аз болгон багытта салуу, туташ себилген өсүмдүктөрдү сууну тар тилке боюнча агызып сугаруу, ал эми катар аралыктары кеңири болуп себилген өсүмдүктөр үчүн, сууну жуулуп кетпес бороздор менен аз аздан агызып сугаруу керек. Мындай учурда тешиктүү трубопроводдорду колдонуу максатка ылайык.

Кыртыштын эрозиясына каршы күрөшүүдөгү маанилүү дагы бир фактор токойду тигүү, калыбына келтирүү болот. Бул жумуштар Түштүк Кыргызстанда эзелтен бери эле жүргүзүлүп келе жатат. Мындай жумуштар тоолордун түштүк, түштүк-чыгыш капталдарында эрозияга дуушар болгон кыртыштарда токойду тигүү, өстүрүү боюнча иштерди жүргүзүү керек. Тилекке каршы ал жумуштар тоолордун нымдуу болгон түндүк капталдарында — тескейде гана жүргүзүлөт. Токой чарбасынын кызматкерлери тескейдеги эрозияга дуушар болгон кыртыштарда бак-дарактар тез өсүп жетилет деген пикирге негизделишет.

Дыйканчылыкта — эгин талааларында жер кыртышын эрозиядан сактоодо, нымдуулукту арттырууда, түшүмдү жогорулатууда жашыл дарактар менен токой тилкелеринин ролу зор. Алар шамал эрозиясынын ишин, анын кыртышты кургатуучу таасирин азайтат. Ошондой эле курт-кумурскалардын, пайдалуу канаттуулардын түнөгү жана жайы боло турганын, жайкы аптаптарда талаада иштеген эмгекчилердин баш калкалай турган жери экенин турмуш көрсөтүп жатат. Жашыл дарактар жайкы

аптаптагы ысыкты 12 градуска чейин төмөндөтөт. Муну областтын колхоздору менен совхоздорунун эгин талаалары ырастайт.

Ырас, областтын айрым чарбаларында эгин талааларын коргой турган тосмо токой тилкелерин тигүүнүн маанисин түшүнбөгөн жетекчи кызматкерлер али да бар экенин айтууга тийишпиз. Алар талаада тосмо токойлорду тикпей эле иш жүргүзөт. Ал үчүн бөлүнгөн аянттарга «эгин айдоо аянты жетишпей жатат» деген шылтоо менен айыл чарба өсүмдүктөрүн айдашат. Токой тилкесине курчалып тосулган аянт кыска мөөнөттүн ичинде эгиндин түшүмүн арттыруунун эсебинен өзүн актай ала турганын, анын маанисине баа бербей коюу областтын айыл чарбасы үчүн зыяндуу экенин эстин борборунда сактоо керек.

Областта эрозиялык процесстерге каршы күрөшүү боюнча капиталдык салымдардан ар жылы 1-1,5 млн. сом суммадагы акча каражаты бөлүнүп жатат. Өткөн тогузунчу беш жылдыкта гана мындай чаралар 3,5 миң гектарга жакын аянтта жүргүзүлдү, колхоздор менен совхоздордун жер аянттарында 857 гектарга бак-дарак көчөттөрү олтургузулду. Эрозияга, селдерге каршы гидротехникалык курулуштарды курууну тездетүү чараларын көрүү керек.

Областтын территориясындагы жайыттардын (аянты 2 млн 437 миң гектар) көпчүлүгү тоолордун, адырлардын капталдарынын эңкейиши 15-20 градус жогорку бөлүктөрүнө жайгашкан.

Жайыттар ээлеген аянттар, түшүмдүүлүгү жана сезондуулугу боюнча текши бир кылка бөлүштүрүлбөгөн. Ошондой эле жайыттар чарбалар ортосунда да бир кылка тегиз болуп бөлүнбөгөн. Мисалы, пахталуу зоналардын чарбалары малдарын (бул зонага Кара-Суу, Ленин, Сузак жана Араван райондору кирет) Фергана, Алай жана Кичи-Алай тоолорунун жайлоолоруна айдашат. Бул зоналардын аянты 981 миң гектар, анын ичинен тоют өсүм-

дуктору 22 миң гектарды түзөт. Калган жер аянттарынын басымдуу көпчүлүгү дыйканчылык үчүн пайдаланылат. Ал эми тоолуу райондорго кирген Алай, Совет, Жаңы-Жол, Ала-Бука, Токтогулда жайкы жайыттары жетишерлик. Алай ороонундо 1 млн-дон ашык мал багылат. Мындай көп сандагы малдардын жайытта багылышы, аны рационалдуу пайдаланууга, албетте, өзүнүн терс таасирин тийгизет.

Жайыттардын негизги массивин жайкы жайыттар түзөт. Алардын аянты, оттуулугу жана тоюттун запасы боюнча башкалардан кескин айырмаланып, малдын бардык түрлөрү багылат.

Областын аймагында жайкы жайыттар — Алай, Чаткал, Того-Жайлоо, Саз, Кара-Шоро ж. б. орун алган. Мында өсүмдүктөрдөн тулаң чөптөр, шалба, бетеге, каракыяк басымдуулук кылат. Жайыттардын түшүмдүүлүгү орто эсеп менен гектарынан 10—12 центнерге жетет. Адаттагыдай эл олтурукташкан пункттарга жакын жана жаюуга ыңгайлуу аянттарга мал көбүрөөк, такай жайылып, ал эми алыскы жайыттар талаптагыдай пайдаланылбай жатат. Ошондой эле бийик тоолордогу алыскы жайыттар 2—3 айга чейин пайдаланылат. Анткени, вегетациялык өсүү мезгили (өсүмдүктөрдүкү) кыска. Натыйжада, жакынкы жайыттардын оттуулугу төмөндөп, чөптөр азайып, тапталып баратканы байкалат.

Жазгы жайыттардын аянты — 200 миң гектарга жакын. Жазгы, күзгү жайыттар малдын бардык түрлөрү боюнча жакшы тоют болот. Алар негизинен тоо этектеринен, суулардын өзөндөрүнөн, адырлардан орун алып, зор аянтты ээлейт. Жайыттар сапаты жагынан баалуу болуп саналат. Анткени, кыш чыгары менен биринчи чыктуу жашыл тоют катары пайдаланылат. Ал эми күзгү жайыттарда — жаапдан кийин жашыл чөптөр малга жагымдуу болот.

Күзгү жайыттар областта — 887 миң гектар жерди ээлейт. Ал эми кышкы жайыттар — 697 миң гектардан

ашат. Ал эми жайыттардын көпчүлүгү кышында кар алдында калып, малдын көпчүлүгү колго, даяр тоютка карайт.

Чөп чабынды жерлер бийик тоолордун капталдарында жана ороондордо, өзөндөрдө жайгашкан. Мал туягы жеткен өндүрлөр, өзөндөрдө чабындылар системалык түрдө пайдаланылат. Мисалы, Токтогул районунда Суусамыр тоо кыркаларынын капталдары чабындыларга бай. Бирок, чабылган чөптөрдү ташын келүү кыйын. Ошондуктан аларды таштын коңулдарына жыйып коюу ыңгайлуу. Анткени, алардын жакадагы тоют бүткөндөн кийин, жаз айларында кардын катмары арылгандан кийин пайдаланууга болот. Ош областында табигый чөп чабындылардын аянты 138 миң гектардан ашып, анын негизин шалбалар менен бетегелер түзөт.

Коомдук малдын башынын өсүшүнө жайыт жапа чөп чабындылардын мааниси өтө зор. Окумуштуу адистердин далилдөөлөрүнө караганда, чөп чабындыларды, жайыттарды претсиз жана системасыз пайдалануунун натыйжасында, айрым жерлердин, атап айтканда, Алай, Баткен, Лейлек ороондорунун жайыттарынын сапаты начарлап кеткен. Малды жайыттарда системасыз жаюу, пайдалуу чөптөрдүн ордуна шилби, итмурун сыяктуу бадал жыгачтардын көбөйүшүнө, көп аянттагы жайыттын керектен чыгып калышына алып келет. Мисалы, кээ бир жерлерде жайыттардын кыйла болүгү тепселип кетсе, айрым жерлерде мал жебей турган катуу соңгөктүү жана уулуу чөптөр баскан. Ошондуктан жайыттарды жана чөп чабынды жерлерди жакшыртуу максатында мал жайылгандан кийин пайдасыз болгон бадалдарды, уу чөптөрдү чаап салуу максатка туура келет.

Жайыттарды башаламан, претсиз пайдалануудан, жайлоонун туланы тез эле малдардын туягынын астында тепселет. Жайыттарда эрозиялык процесстердин иши байкалат да, анын күчөшүнө оболго түзөт. Тоолордун капталдарына, адырларга кар кетери менен же жаап-

чачын басылары менен жайыттарга малдар жайылса, кыртыш тапталып ныкталат, суунун жерге сиңиши жана нымдын сакталышы төмөндөйт. Суулар жерге сиңбей эңкейиш жерлерден агып, кыртышты жууп, кызып кетүү артат. Салаа-салаа болуп аккан суунун майда нуктары жаралат. Жайыттарда малдар канчалык көп болсо, алар капталдарда биринин артынан бири кыялап жайылып чубап басышат. Натыйжада мал жайыла турган чыйыр жолдор жаралат. Алардын туурасы 40—50 см. чейин жетет. Мал канча көп болсо, чыйыр жол ошончо арбыйт, туяктары менен өсүмдүктөрдү таптайт. Малдардын туяктары 4—5 см тереңдикке чейин кирет да, өсүмдүктөрдү тамырынан жулуп, кийинки жылы өсүмдүктөрдүн кайрадан өспөй калышы да ыктымал.

Нымдуу жайыттуу жерлерге малды чектен ашык жайганда бир сутканын ичинде өсүмдүктөрдүн 30—40 процентке жакыны жок болорун, аларга кыртыштын нымдуулугу 10—15 процент болгон учурда мал жаюу абдан ыңгайлуу экенин адистер баяндайт.

Жайыттарда жайыт эрозиясынан алыс болуу үчүн барыдан мурун жайлоого келүүчү малдардын башына ченем коюш керек.

Азыркы күндөгү бир кыйла сапаттуу жайыттарды эрозиядан сактап калуу жана эрозияга дуушар болгон жайыттарды жакшыртуу максатында малдарды кыртыштын нымдалышы эсепке алып, загондук жол менен жаюуну жайылтуу зарыл. Тоолордун күңгөй беттеринде жайыттар 35—40 процент нымдалганда мал жаюуга сунуш кылынбайт. Кыртыштын мындай нымдуулугу эрте жазда, кар эриген, жамгыр жааган мезгилде байкалат. Бул мезгилде өсүмдүктөр начар өсүп, тамырлары менен жулунуп чыгат да, мал тепсеген чөптөр кайра өспөйт да кыртыштын бети ачык калып жуулат. Эгерде мындай убакта ошол жайыт участогун дем алдырсак, анда келерки жылы кыртыштын жуулушу 15—20 процентке азаят.

Ар бир чарбада жайытты которуштуруп пайдаланууну жана чөптү которуштуруп чабууну иштеп чыгып, аны жайылтуу өтө маанилүү.

Шамал эрозиясы да жайыттарга зор зыян келтирет. Шамалдын таасиринен кыртыштын топурагы учурулуп кетип, жер арыктайт. Ошонун кесепетинен өсүмдүктөрдүн өсүү процесси начардап калат. Айрыкча шамал эрозиясынын таасири Түркстан, Алай тоолорунун этектеринде, түздүктөрдө байкалат. Ага каршы ар түрдүү чараларды көрүү айыл чарба кызматкерлеринин негизги милдети.

Жайыттарды ар кандай уулуу оттоо чөптөрдөн тазалоонун мааниси өтө зор. Совет, Ала-Бука, Лейлек, Жаңы-Жол райондорунда оттоо чөптөр баскан жайыттар көп. Тогузунчу беш жылдыктын ичинде Ош областында 6—7 миң гектар чабындылар жана жайыттар жакшыртылды, 350 миң гектар аянтка органикалык семирткичтер чачылды, 6,5 миң гектар аянт бадалдардын жана уулуу оттоо чөптөрдөн тазаланды, 10 миң гектар жердин ташы терилди, ошондой эле 5680 гектар жердеги жайыт суугарылып, алардын чөптөрүнүн калың жана бийик болуп өсүшүнө ыңгайлуу шарттар түзүлдү. 1971—1975-жылдардын аралыгында 130 миң гектар жаңы жердин суу менен камсыз болушу жогорулатылды, миңдеген гектар жайыттарга суу чыгарылды.

Жердин мелиорациялык жактан абалы айрым чарбаларда кескин түрдө начарлап кеткендиги белгилүү, ошону менен бирге Кыргызстанда 250 миң гектар жерди шор баскан. Анын ичинен 80 миң гектары Ош областына таандык. Шор жерлерге каршы күрөшүү — жалпы элдик иш. Ошондуктан, ага каршы белгилүү иш чараларды көрүү учурдун зарыл талаптарынын бири. Жерди коргоо, кыртыштын асылдуулугун көтөрүү — бул бүгүнкү күндүн проблемасы, аны мамлекеттик зор жоопкерчилик менен чечүү керек.

«Ар бир алакандай жерди пайдаланалы!» — Бул ча-

Ош областынын чарбаларында малдарды эркинче жаюу жана при тилкелерге бөлүп жаюу системасы кеңири таралган. Ырас, жайытта бөлүкчөгө бөлүп жаюу анчалык практикаланбай жатат.

Исаков К. ж. б. адистердин сунушу боюнча Алай, Чаткал, Фергана тоолорундагы жайыттарды тилке-тилкеге бөлүп пайдалануу максатка ылайык. Анткени кокту-коллоттордо булактан суулар агат. Алардын аралыгы 0,5—1 километрден 3 км-ге кейин созулат. Малдарды сууга айдоо алыс эмес. Ырас, тик терең тилмеленген бийик тоолордун капталдары малдарды сугарууну кыйындатат.

Тоолордун шалбалуу жайыттарында 600 кой үчүн ар гектарына орточо 4 ц кургак масса эсебинде алганда 30 гектар жер семирткич менен азыктандырылган кезде 15 гектар аянт жерге бир тилкени түзүү талап кылынат. Тилкенин тегереги зым менен тосулуп, курчалат. Мында койлор жайыраак жайылып оттойт да, өсүмдүктөрдүн тамырлары тебеленбей жулунбай улам өсүүгө мүмкүнчүлүк алат. Чөптөр 70—80 процентке чейин пайдаланылат. Ырас, жайыттарды тилкеге бөлүп пайдалануу областын чарбаларында кеңири өздөштүрүлбөй жатат. Айрым колхоздор менен совхоздордун жетекчилери маданий жайыт үчүн жер бөлүшөт. Бирок, анын айланасын тосушпайт. Натыйжада ал жерде көрүнгөн мал жайылып жүрө берет. Бул талааны айдап, үрөн сеппей койгондук, ал маданий жайытка жатпайт.

Жайыттардын жана чабындылардын оттуулугун жакшыртуунун бирден-бир жолу жер семирткич менен кошумча азыктандыруу болуп саналат. Ар гектар аянтка 60—100 кг азот, 40—60 кг фосфор чачканда тоо этектериндеги жайыттардын түшүмдүүлүгү гектарына 10,4 ц, бөксө тоолордо 16, орто бийиктеги тоолордо 15,1, бийик тоолуу субальпы жайыттарында 14,6 жана 15,6 центнерге жете турганын адистер аныктады. Ал эми бир гектар аянтка жумшалган жер семирткичтин өзүнө турган наркы 24—45 сомду түзөт. Иштин ушундай пайдалуу жагы-

на карабастан, областтып чарбаларында 70 миң гектар жайыт гана жер семирткичтер менен кошумча азыктандырылган.

Эңкейиши 8—12 градуска жеткен адырларда жер семирткичтерди машина менен чачуу керек. Бийик тоолордо капталдары 30—40 градустан ашкан жерлердеги жайыттарды самолеттордун (вертолеттун) жардамы менен кошумча азыктандыруу керек. Ырас, айрым чарбаланын жетекчилери: «Минералдык жер семирткичтер жетишпейт» деп доомат коюшат. Ал эми ар бир чарбада койдун кыгы түгөнгүс, мисалы, Алай, Чаткал ж. б. жайлоолордо кык көп. Тилекке каршы, ушул убакка чейин областын шарттарында койдун кыгын пайдаланбагандыгы өкүнүчтүү.

Түштүк Кыргызстандын аймагында 1 миллион гектарга жакын жайыттар, чөп чабынды жерлер адистердин маалыматы боюнча тикенектүү бадалдар, отоо жана уу чөптөр менен булганган.

Шыраалыкын — бул Ош областындагы талаа-шалбаа жерлериндеги негизги отоо чөп. Ал талааларда 30, ал эми шалбалуу жерлерде 50—60 процентке чейин жетет. Жайыттардагы шыраалыкынды гербициддер менен жок кылууга болот. Булганч уу отоо чөптөрдөн алынган жаңы жерлердин түшүмдүүлүгү гектарынан 5—8 центнерге чейин жогорулагандыгын адистер баяндады.

Караган, ит мурун сыяктуу тикенектүү бадалдуу жайыттарга жайылган койлордун жүнү өсүмдүктөрдүн бүрү менен булганып, анын сапаттуулугун төмөндөтүүдө. Бадалдарды ар кандай уу чөптөрдү жоюуда гербицид чоң жардам берет.

Тоолуу жайыттардын түшүмдүүлүгүн жогорулатуунун ыңгайлуу жолу — бул сугаруу. Сугаруу жана кошумча азыктандыруу чөптөрдүн, бетегенин текши, жыш өсүшүн камсыз кылат да, жайкы аптаптарда аларды саргарып «учуп» кетүүдөн сактайт. Ошондой эле түшүмү төмөн болгон талаа жайыттары 3—4 жылдан кийин шалбалуу

чабындыга айланат. Эгерде чарбалар биргелешип каражат чыгарышып, канал казуу иштери колго алынса, жайыттар түшүмдүү талаага айланышы мүмкүн.

Ош областынын тоолуу жайыттарында (Чаткал, Алай, Алайку, Чычкан ж. б.) мал кыштатуу татаал климаттык шарттарда, ызгаардуу сууктарда жүргүзүлөт. Ал жерлерге тоюттун камсыздандыруу сапатын түзүү үчүн 150 миң гектар аянтка сугат иштерин жүргүзүү, себилме чөп чабындыларын түзүү милдети турат. Себилме жайыттар адистердин маалыматы боюнча 8—10 жылга чейин пайдаланылышы мүмкүн. Ал жайыттардын ар гектарынан 30 тонна чөп алынат. Анын ар бир тоннасы 25 сомду түзөт.

Түштүк Кыргызстандын, ошондой эле республиканын бийиктик зоналарына (тилкелерине), чөл, кургак талаа, орто жана бийик тоолорго себиле турган көп жылдык чөптөрдүн үрөнүн даярдоо иши бүгүнкү күнгө чейин чечиле элек проблеманын бири.

Кыргызстан дыйканчылык илим-изилдөө институтунун республикалык тоют тажрыйба станциясы өстүрүп даярдаган буудайык, беде, тарак баш, кыяк баш жана башка чөптөрдүн уругу республиканын төрт түлүк чарбаларына жиберилет. Ырас, ал уруктар жетишсиз.

Адистердин маалыматы боюнча алыскы тоолуу жайыттарда тоюттун запасын түзүүчү чабындылар үчүн 1200—1300 тонна көп жылдык чөптөрдүн уругу талап кылынат. Уруктун мындай запасын топтоо үчүн илимге, ички чарбалык эсепке жана экономикага негизделген зарыл чараларды көрүү керек. Ошондуктан, себилме чөптөрдүн уругун өстүрүүчү атайын чарбалардын болушунун зарылдыгы келип чыкты. Эгерде Түштүк Кыргызстан тажрыйба чарбасы тамеки өстүрүүнү кыскартса, ал ушундай чарбалардан болор эле.

Областта жердин кыртышын түрдүү эрозиядан сактап калууга карата натыйжалуу иш чаралар көрүлүп, ал туруктуулук менен турмушка ашырылууда. Түштүк Кыр-

гызстанда тогузунчу беш жылдыкта жайыттарды үнөмдүү пайдаланууну жакшыртуу үчүн аларды тебелеп-тепсең жок кылышына бербөө үчүн тиешелүү чаралар көрүлдү. Башкасын айтпаганда да тогузунчу беш жылдыктын алгачкы жылы ошондой эле жаңы 1400 гектар аянтка продукталуу жайыттар өздөштүрүлдү. 1600 гектар жерге сугарылуучу маданий жайыттар түзүлдү. 1000 гектардан ашык аянттагы жерди таштардан, бадалдардан, уулуу чөптөрдөн тазалоо иштери жүргүзүлдү. Тогузунчу беш жылдыктын ичинде жерди кургатуу, мелiorация жасоо 4,4 млн. гектарга жетти. Башкача айтканда жерди иштетүү, асылдуулугун көтөрүү боюнча баалуу жумуштар аткарылды. Эгерде жайыттарды туура пайдалануу жана чөптөрдүн өсүшүн жакшыртуу үчүн тиешелүү чаралар ишке ашырылса, жайыттардын ар гектарынан жыйналган чөптүн түшүмдүүлүгү (кургак чөпкө айлангыч эсептегенде) 4—9 центнерге чейин жогорулай тургандыгын илимий изилдөөлөр көрсөттү. Мына ушул максатта онунчу беш жылдыкта 14 миң гектар аянттагы жайытты жакшыртуу милдети белгиленген. Мындан тышкары бул беш жылдыкта 250 миң гектар жайытка семирткичтерди чачуу жана 10 миң гектар аянтты түрдүү зыяндуу чөптөрдөн тазалоо иштери жана 1000 гектар аянтка чөптөрдүн үрөндөрүн кошумча себүү жүргүзүлөт. Дагы бир белгилей кетүүчү маселе, 1976—1980-жылдарда 6800 гектар аянтка айланасы тосулган маданий жайыттарды уюштуруу жагы белгиленген.

Онунчу беш жылдыкта айыл чарба кызматкерлеринин алдында турган милдеттеринин бири, жерге сарамжалдуулук менен мамиле кылып, аны интенсивдүү жана эффективдүү пайдалануу, кыртыш эрозиясына каршы күрөшүү, жаңы жерлерди өздөштүрүү болуп саналат. Албетте, Түштүк Кыргызстандык дыйкандар бул маселелерди ийгиликтүү чечип, онунчу беш жылдыкта белгиленген айыл

чабындыга айланат. Эгерде чарбалар биргелешип каражат чыгарышып, канал казуу иштери колго алынса, жайыттар түшүмдүү талаага айланышы мүмкүн.

Ош областынын тоолуу жайыттарында (Чаткал, Алай, Алайку, Чычкан ж. б.) мал кыштатуу татаал климаттык шарттарда, ызгаардуу сууктарда жүргүзүлөт. Ал жерлерге тоюттун камсыздандыруу сапатын түзүү үчүн 150 миң гектар аянтка сугат иштерин жүргүзүү, себилме чөп чабындыларын түзүү милдети турат. Себилме жайыттар адистердин маалыматы боюнча 8—10 жылга чейин пайдаланылышы мүмкүн. Ал жайыттардын ар гектарынан 30 тонна чөп алынат. Анын ар бир тоннасы 25 сомду түзөт.

Түштүк Кыргызстандын, ошондой эле республиканын бийиктик зоналарына (тилкелерине), чөл, кургак талаа, орто жана бийик тоолорго себиле турган көп жылдык чөптөрдүн үрөнүн даярдоо иши бүгүнкү күнгө чейин чечиле элек проблеманын бири.

Кыргызстан дыйканчылык илим-изилдөө институтунун республикалык тоют тажрыйба станциясы өстүрүп даярдаган буудайык, беде, тарак баш, кыяк баш жана башка чөптөрдүн уругу республиканын төрт түлүк чарбаларына жиберилет. Ырас, ал уруктар жетишсиз.

Адистердин маалыматы боюнча алыскы тоолуу жайыттарда тоюттун запасын түзүүчү чабындылар үчүн 1200—1300 тонна көп жылдык чөптөрдүн уругу талап кылынат. Уруктун мындай запасын топтоо үчүн илимге, ички чарбалык эсепке жана экономикага негизделген зарыл чараларды көрүү керек. Ошондуктан, себилме чөптөрдүн уругун өстүрүүчү атайын чарбалардын болушунун зарылдыгы келип чыкты. Эгерде Түштүк Кыргызстан тажрыйба чарбасы тамеки өстүрүүнү кыскартса, ал ушундай чарбалардан болор эле.

Областта жердин кыртышын түрдүү эрозиядан сактап калууга карата натыйжалуу иш чаралар көрүлүп, ал туруктуулук менен турмушка ашырылууда. Түштүк Кыр-

гызстанда тогузунчу беш жылдыкта бардык жерде жайыттарды үнөмдүү пайдаланууну жакшыртуу менен бирге, аларды малдын тебелеп-тепсеп жок кылышына жол бербөө үчүн тиешелүү чаралар көрүлдү. Башкасын айтпаганда да тогузунчу беш жылдыктын алгачкы жылында 40 миң гектар аянттагы жайыттарга суу чыгарылып, ошондой эле жаңы 1400 гектар аянтка продукталуу жайыттар өздөштүрүлдү. 1600 гектар жерге сугарылуучу маданий жайыттар түзүлдү. 1000 гектардан ашык аянттагы жерди таштардан, бадалдардан, уулуу чөптөрдөн тазалоо иштери жүргүзүлдү. Тогузунчу беш жылдыктын ичинде жерди кургатуу, мелiorация жасоо 4,4 млн. гектарга жетти. Башкача айтканда жерди иштетүү, асылдуулугун көтөрүү боюнча баалуу жумуштар аткарылды. Эгерде жайыттарды туура пайдалануу жана чөптөрдүн өсүшүн жакшыртуу үчүн тиешелүү чаралар ишке ашырылса, жайыттардын ар гектарынан жыйналган чөптүн түшүмдүүлүгү (кургак чөпкө айландырып эсептегенде) 4—9 центнерге чейин жогорулай тургандыгын илимий изилдөөлөр көрсөттү. Мына ушул максатта онунчу беш жылдыкта 14 миң гектар аянттагы жайытты жакшыртуу милдети белгиленген. Мындан тышкары бул беш жылдыкта 250 миң гектар жайытка семирткичтерди чачуу жана 10 миң гектар аянтты түрдүү зыяндуу чөптөрдөн тазалоо иштери жана 1000 гектар аянтка чөптөрдүн үрөндөрүн кошумча себүү жүргүзүлөт. Дагы бир белгилей кетүүчү маселе, 1976—1980-жылдарда 6800 гектар аянтка айланасы тосулган маданий жайыттарды уюштуруу жагы белгиленген.

Онунчу беш жылдыкта айыл чарба кызматкерлеринин алдында турган милдеттеринин бири, жерге сарамжалдуулук менен мамиле кылып, аны интенсивдүү жана эффективдүү пайдалануу, кыртыш эрозиясына каршы күрөшүү, жаңы жерлерди өздөштүрүү болуп саналат. Албетте, Түштүк кыргызстандык дыйкандар бул маселелерди ийгиликтүү чечип, онунчу беш жылдыкта белгиленген айыл

чарба тапшырмаларын мөөнөтүнөн мурда ашыгы менен аткарышат деп ишенүүгө толук негиздер жана мүмкүнчүлүктөр бар.

ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДЫН КООЗ ЖЕР СООРУЛАРЫ, ТОКОЙЛОРУ, ЖАШЫЛ ДАРАКТАРЫ

«Карагайдын арасын,
Карайсың аң-таң каласың.
Аба жутуп, дем алып,
Алты айлык кубат аласың!»

— деп жазуучу Темиркул Үмөталиев сүрөттөгөндөй, Кыргыз жери эң сонун, баарынан да абасынын тазалыгын, суусунун жанга жагымдуулугун, тунуктугун айтпа. Тоолордун капталдарында өскөн атыр жыттуу арчалар, карагайлар, мөмө-жемиш жана жаңгак токойлору, суу боюнда суналып чыккан кайыңдар, чынар теректер, көлөкөсү көз жоосун алган кара жыгачтар, талдар жана башка толуп жаткан дүйүм дарактар кыргыз жергесинин көркүнө көрк кошуп, ого бетер аны кооз жана сулуу кылып көрсөтөт. Мына ушундай кооз жана табият тартуу кылган байлыгы мол түштүк Кыргызстандын жергесинде жашагандыгы үчүн ар бир адам өзүн бактылуу деп эсептейт.

Улуу Родинабыздын жергесиндеги токойлор сыяктуу эле күнөстүү Кыргызстандын түштүгү ар түрдүү токойлорго, айрыкча мөмө-жемиш, жаңгактар, мисте, алма, алча, бөрү карагат, арча ж. б. табият тартуулаган кенчтин мекени. Областта ал токойлордун аянты 632 миң гектарга жетет да, Фергана, Чаткал Ат-Ойнок, Баубаш-Ата тоолорунун капталдарында жайгашкан. Мында СССРдеги бардык грек жаңгак токоюнунун 56 процент аянтын ээлейт. Ошондой эле фисташканын 34 проценти туура келет. Токой жыгачтары адам баласынын жана жаныбарлардын жашоосу үчүн тийгизген таасири баа жеткис.

Токой абаны тазартып микроклиматты жумшартат, тоолордун капталдарын эрозиядан сактайт, жан-жаныбарларга көмөк берет. Окумуштуулардын маалыматына караганда бир гектар токой массиви 18 млн. куб метр абаны тазартып, 30 тоннадан ашуун чаңды филтирлейт.

Жыл өткөн сайын областтын токой чарбасынын кызматкерлери, жалпы эле жаратылышты сүйүүчүлөр партиялык жана советтик уюмдардын күндөлүк жетекчилиги менен табият тартуулаган токой байлыктарынын асылдуулугун арттырууга карата колдогу болгон мүмкүнчүлүктү жумшашып, талбай эмгектенип жатышат. Мисалы, 1970-жылы грек жаңгактарынын аянты 25,2 миң гектар болсо, ал азыр (1976-жылы) 30 миң гектар аянтты ээлейт. Ал эми мисте 28 миң га, алма 32 миң га, алча 562 миң гектарды өз кучагына алат. В. П. Цепляевдин 1965-жылдагы маалыматы боюнча СССРде жапайы алма токойлору 23,4 миң гектарга жакын аянтты ээлесе, алардын 14,2 миң гектары башкача айтканда 60 проценттен ашыгы Түштүк Кыргызстанга туура келет. Бул цифра, Түштүк Кыргызстанда жапайы өскөн алманын эң чоң массиви бар экенин айкын баяндайт.

Эл чарбасында токой жана анын продуктусу керектелбеген бир да өндүрүш, турмуш-тиричилик, маданият, илим, искусство тармактары жок. «Токой — бул суу, суу — түшүм, түшүм — бул турмуш» деген сөз эл оозунда кеңири айтылат. Ошондой эле токойлор жемишинин молдугу, абасынын тазалыгы, суусунун тунуктугу менен өзгөчөлөнөт. Токой — эстетикалык жана адамдардын денсоолугун бекемдөөдө да эбегейсиз зор роль ойнойт.

Партия менен өкмөтүбүз жаңгак-жемиш токоюнун эл чарбасындагы зор маанисин эске алып, Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында түштүк Кыргызстандын токой массивдерин үйрөнүү максатында 3 академик, 98 илимий кызматкерлерден турган экспедицияны жөнөткөн. Экспедициянын коллективи жаңгак-жемиш токоюнун жаратылыш шарттарын, эл чарбасындагы маанисин жана бул

байлыкты үнөмдүү пайдалануунун ачык-айкын чараларын илимий багытта иштеп чыгуу милдетин алдыга койгон. Натыйжада, жаңгак-жемиш токойлорун изилдөөнүн жыйынтыгы жемиштүү аяктады.

Окумуштуулардын сунушу боюнча Түштүк Кыргызстандын жаңгак-жемиш токойлору Бүткүл союздук маанидеги корукка айландырылды. Ал корукта жер айдоого, чөп чабууга, аңчылык кылууга жана башкаларга тыюу салынган. Ырас, Түштүк Кыргызстанда жаңгак-жемиш токоюнун жалпы аянты мындан 20—25 жыл мурдагыга караганда эмнегедир азайып бараткандыгы байкалат. Мисалы, 1950-жылы коруктун бардык аянты 776,7 миң гектарды түзгөн болсо, азыр анын ээлеген орду 610 миң гектарга барабар, тактап айтканда, 1950-жылы 170 миң гектарга азайып кеткен. Бул аянттагы токойлордун орду мал жайыттарына айландырылгандыгын өкүнүү менен белгилеп көрсөтүүгө болот.

Жаратылыш тартуу кылган токой байлыктарын коргоо маселелерин, алардын аянтын кеңейтүү проблемаларын айтуудан алдын областтын аймагындагы айрым кооз жерлерге — жер сооруларына, токой чарбаларына токтолуп өтсөк.

Арсланбап (Киров токой чарбасы). Бул аймак-түштүктөгү жаңгак-жемиш токойлорунун мекени. Жаңгак токоюнун жалпы аянты 4846 гектар, ал эми жапайы алманын ээлеп турган орду — 2175 гектарды түзөт. Мында уникалдуу жаңгак токою, жапайы алма, тоо мистеси, миндал, алча, өрүк сыяктуу дарактар өсөт. Жер бетинин көрүнүшү кадимки сүрөттөгүдөй кооз. Барынан да 20—80 метр бийиктиктен шаркырап агып түшүп жаткан мөлтүр суулардын шаркыратмалары, көлдөр, көздүн жоосун алган көк шиберлери, таза абасы адам баласы тарабынан атайы жалган өңдөнүп, айланага көрк берип, өзүнчө эле ырхаттын дүйнөсү сыяктанат. Мына ушундай кооздукка оронгон Арсланбап жаңгак-жемиш токою Фергана тоосунда, Кара-Үңкүр дарыясынын жогорку агымынан орун

алган. Ал түндүктөн-түштүккө карай 20 км ге, ал эми батыштан-чыгышты көздөй 90 км ге созулат. Мындан миллиондогон жылдар мурда палеоген, неоген мезгилинде бул мейкиндик бүт бойдон жемиш токойлору менен капталып жаткандыгын илимий изилдөөлөр далилдеди. Азыр алардын айрымдары гана сакталып калган. Жыл сайын жаш көчөттөрдү олтургузуу, эскилерин сактоо иштери токой чарбаларынын кызматкерлери жана жаратылышты коргоо коомдорунун мүчөлөрү тарабынан жүргүзүлүп келе жатат.

Кыргыз акындары Арсланбап токоюнун орун алган жеринин сулуулугуна, берекелүү жемиштерине суктануу менен мындай деп ырдашат:

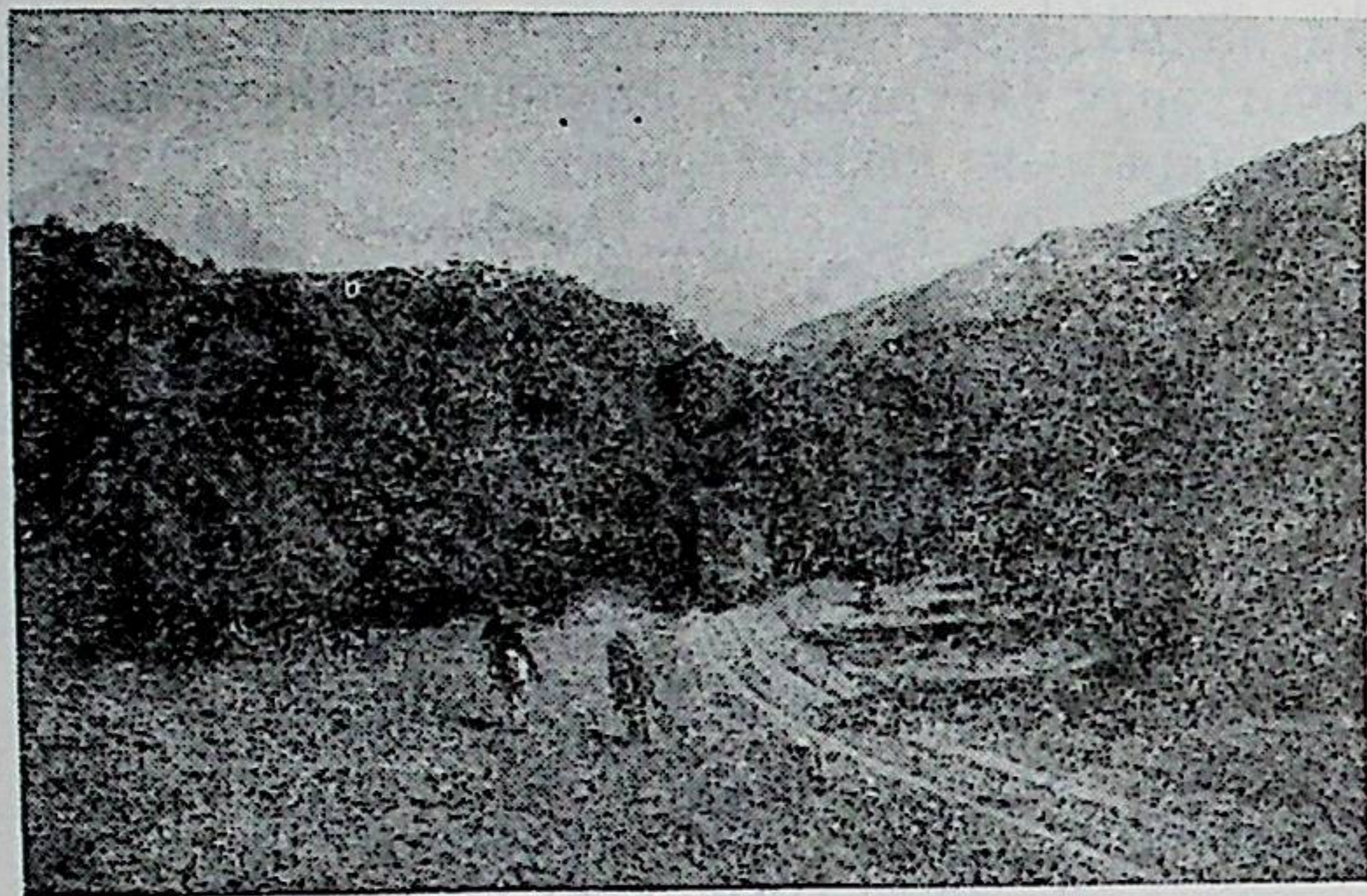
Токойлордун бир салаасы
мисте колот,
Терсеңиз алма, өрүккө
кабың толот.
Мөлтүрөйт күнгө карап,
сары алчасы,
Андан да тунук келет
кара алчасы.
Дагын да бар момолордун
бир канчасы
Тиккен оңдүү кимдир-бирөө
Арсланбапка...

Акындардын ырларында айтылып жүргөндөй Арсланбап эстетикалык ырахаттын, берекеси тогүлгөн молчулуктун мекени.

Арсланбап жергесинде 3 токой чарбасы бар. Аларда эмгектенип жаткан 250 дөн ашуун адам азамат токойчулар бар. Алар грек жаңгактарын, жапайы алма, алча, алмуруттарды улам көбөйтүү менен, жыл сайын алардан мол түшүм алып жатышат. Тогузунчу беш жылдыкта 13042,8 тонна алма, 725 тонна алча өндүрүп алууга жетишти. Ал эми ушул эле беш жылдыктын ичинде Түштүк Кыргызстандагы жаңгак-момо токой башкармасы боюнча 6000 гектар аянтка жаңгак, 2000 гектар аянтка алма

жана 10467 гектар жерге ар түрдүү мөмө-жемиш көчөттөрү олтургузулду. Албетте, бул — токой чарбасынын коллективдеринин токой байлыктарын сактоо жана көбөйтүүгө карата көргөн камкордуктары.

Арсланбаптын жаңгак массиви. Э. Мамадалиевдин фотосу.

Арсланбап токой чарбаларынын коллективи тогузунчу беш жылдыкта 13768,5 тонна алма жана алча даярдашып, мамлекетке өткөрүштү. Арсланбап аймагындагы Киров, Ачы, Ленин токой чарбалары онунчу беш жылдыкта мөмө-жемиш жана жаңгак өндүрүүнү өткөн беш жылдыктагы караганда көп өндүрмөкчү.

Айрыкча кооз байкасаң — Сары-Челек коругу. Күнөстүү түштүк Кыргызстандын жаратылышынын жазгы-жайкы көрүнүшү өтө кооз. Өлкөнүн аймагынын эч бир жеринде кезикпей турган Кыргызстандын түштүгүнүн жаңгак-жемиш токою менен дайыма сыймыктанабыз. Чындыгында да Арсланбап, Кара-Алма, Сары-Челек, Кара-Шоро — бул жерлер Ош областынын территориясындагы жер соорулары.

Бүгүнкү күндө Сары-Челек коругун, анын жаратылыш байлыктарын коргоо проблемалык маселеге айланып олтурат. Анткени Сары-Челек өсүмдүктөр менен жаныбарларга, агын суулар менен жер алдынан чыккан булактарга, дарылык касиетке ээ болгон өсүмдүктөргө бай. Анын табигаты кол менен жасап койгондой кооз. Мындай ажайып жер соорусун барып көргөндөргө караганда көрбөгөндөр да көп чыгар. Ошондуктан, Сары-Челек туурасында кененирээк айтып берүүнү өз алдыбызга максат кылып койдук.

Корук жөнүндө акын Александров суктануу менен мындай деп ырдайт:

Жергең жөмиш, берекелүү Сары-Челек,
Гүл жазданып тоолор көккө серпилет.
Токоюңда айбанаттар сап жеткис,
Жаратылыш сага берген энчилеп.

Кереметтүү Сары-Челек жөнүндө акын-жазуучулардын айткандары жана ырга кошкондуктары да бекеринен эмес. Ал Чаткал тоолорунун Ат-Ойнокко тутумдашкан чыгыш бөлүгүнөн орун алган. Мында Кошо-Ата өрөөнү аркылуу Кожо-Ата суусу агып өтөт.

Сары-Челек коругунун рельефи ар кыл. Корук орун алган аймак деңиз деңгелинен 1000—4200 метр бийиктикте жайгашкан, административдик жагынан Ош областынын Жаңы-Жол районуна караштуу. Коруктун территориясы түндүктөн түштүккө 25 км, батыштан чыгышка 15 кмге жакын созулат. Анын түндүк бөлүгүндө ак кардуу көк муздуу Чаткал, Ат-Ойнок кырка тоолору, алардын тармактары жатат. Ал тоолордун айрым шиш өркөчтөнгөн арсак чокулары (Муз-Төр) 4253,4 метрге чейин көтөрүлөт. Тоолордун күңгөй капталдарынын ар кайсы жерлеринен палеозой катмарлары — айрыкча акиташ тектери жер бетине келки болуп айдары чыгып жатат. Азырак өлчөмдө мергел, кумдар менен тоонун капталдары төшөлгөн. Этектерде, колоттордо салаа-салаа болуп

жаткан шагыл таштарды көрөбүз. Түндүктөн түштүктү карай коруктун территориясынын рельефинин бийиктиги акырындап төмөндөп 1000—2000 метр бийиктиктеги бөксө тоолорго өтөт. Тоолордун капталдары жантайыңкы келип, өсүмдүк-кыртыштар менен дурус капталган. Бул бөлүктөр коруктун негизги жаңгак массиви жайгашкан. Ырас, коруктун бул бөлүгүнүн рельефи, сырткы күчтөрдөн (суулардан, талкалануу процесстеринен) тилмеленген. Натыйжада көптөгөн кууш өрөөндөр, сайлар, жарлар, кокту-колоттор жаралган. Анткени бөксө тоолордун, адырлардын капталдары, литологиялык составдары жагынан кумдар, чополор, шагылдардан турат. Аларда эрозиялык иштер кеңири таралган.

Коруктун территориясынын климаты мелүүн континенталдуу. Сары-Челек метеостанциясынын көп жылдык (1961-1974) байкоолорунун маалыматтары боюнча, аба-нын көп жылдык орточо температурасы $7,6^{\circ}$ ту түзөт. Жай айлары ысык келет. Мисалга, июнь айынын орточо температурасы $16,5^{\circ}$, июлдуку $18,4^{\circ}$, август айыныкы $18,2$ градуска жетет.

Кыш айлары суук келип, кыш эрте түшөт. Алсак декабрь айынын орточо температурасы — $3,2^{\circ}$, январдыкы — $5,3^{\circ}$, ал эми февраль айынын көп жылдык орточо температурасы — $3,5^{\circ}$ болгон. Айрым жылдары кыш айларында сууктар $15—20^{\circ}$ жетет. Жылдын суук эмес мезгилинин узактыгы 234 күнгө жетет.

Сары-Челек коругунун аймагы Кыргызстандагы жаан-чачын көп жааган пымдуу жерлердин бири. Жогорку метеостанциянын 1961—1974-жылдардагы маалыматтарында көп жылдык жаан-чачындардын орточо суммасы 960 мм жеткен. Айрым жылдары (1972, 1973, 1974) 1200 мм жааган. Жаан-чачындын көп жааган мезгилдери кыш, жаз айларына туура келет. Мисалга кийинки 13 жылдын ичинде (1961—1974) март, апрель, май айларында жааган жаан-чачындын өлчөмү орто эсеп менен 410,4 мм, ал эми жылдык орточо өлчөмү ошол жылдарда 916 мм жеткен.

Күз айлары — айрыкча август, сентябры кургакчыл келет. Кыш айларында жааган карлардын калыңдыгы 1 метрге жакын. Айрым жылдары кар мындан да оор түшөт. Алардын жатышы 115 күнгө, айрым жылдарда 120 күнгө жакындайт.

Сары-Челек коругунун аймагындагы негизги суу артериясы — Кожо-Ата дарыясы. Ал, Чаткал кырка тоо тизмегинин түштүк капталдарынан, 4247,1 метр бийиктиктеги өркөчтөнгөн анча чоң эмес чокудагы мөңгүдөн башталат. Мөңгүнүн аянты — 0,25 чарчы км. Суунун алабынын аянты 185 чарчы км жакындап, башталышы Сары-Челек деп аталат. Ага, Култай, Макмала, Кулдубаш аттуу суунун майда тармактары кошулат. Суу түштүк чыгышты көздөй 40 км жакын агат да, Сары-Челек көлүнө келип куят.

Сары-Челек суусунун жогорку бөлүгүнүн өзөнү тар, кууш капчыгай түрүндө келип, ири шагылдар, корум таштар кездешет. Суунун пугунун жээктери тик келип катуу тектерден турат, төмөнкү бөлүгүндө суунун өзөнү жайыгыраак келип, токойлор өсөт.

Сары-Челек көлүнөн Тоскол суусу агып Кыла-Көлгө куят. Көлдүн этегинен Кожо-Ата дарыясы башталат. Анын суу топтолуучу алабынын орточо бийиктиги 2240 м жетет. Суунун көп жылдык орточо чыгымы $4,67 \text{ м}^3/\text{сек.}$, эң жогоркусу — 17 майда $26,0 \text{ м}^3/\text{сек.}$ болгон. Вегетациялык мезгилдин ичине суунун жылдык агымынын 75% жакыны туура келет (Ильиндин 1959-ж. маалыматы боюнча).

Кожо-Ата суусунун ташкыны март айынын биринчи он күндүгүндө башталат да, июнга чейин созулат. Анткени, дарыя режими жана тамактанышы боюнча кар жана мөңгүдөн толукталуучу суулардын тибине кирет. Кышында суусу азайып деңгээли туруктуурак болот.

Сары-Челек коругунда тоолордун капталдарында бажырайып, күңүрт жашыл тартып, дүпүйгөн жаңгак-жемиш токойлору, мөмөлүү жыгачтар, бадалдар өсөт. Мында

токой жыгачтары менен бадалдардын бардыгы болуп 130 жакын түрлөрү кездешет. Алардын арасында, тоолордун ар кайсы капталдарында, айрыкча күңгөйдө айдары жылаңач кемерлер, аскалар, борчуктуу жарлар алыстан эле көрүнөт.

Чындыгында эле коруктун айланасы укмуштай кооз. Анын кыртыш өсүмдүктөрү тоолордун капталдарында бийиктик алкактары боюнча жайгашкан, А. Г. Головкова (1971) ж. б. төмөнкүдөй бийиктик алкактарды ажыратышат:

1. Бөксө тоолуу токойлуу талаа. Ал 900—2200 метр бийиктикте жатат да өз ичинен төмөнкүдөй бөлүнөт:

а) жаңгак-жемиш токойлорунун төмөнкү чеги — 900—1200 метр бийиктикте жатат. Мында күңүрт боз топурак таралган, гумустун саны 3—4% жетет.

б) жаңгак-жемиш токойлору басымдуу болгон ортоңку алкак — 1200—1800 метр бийиктиктен орун алган;

в) арча, карагай кошулган жаңгак-жемиш токойлорунун жогорку чеги — 1800—2200 метрге көтөрүлөт.

Жаңгак-жемиш токойлорунун арасында кара күрөң топурак кеңири өрчүгөн. Топурактын үстү өсүмдүктөрдүн жалбырактары, чөптөрдүн бүрлөрү менен төшөлгөн. Калыңдыгы 2—6 см жакын.

Топурак гумуска бай (10—17%). Анын катмарларынын калыңдыгы 20 сантиметрден 80 см чейин жетет. Анткени топурак лёсс түрүндөгү борпоң тектерде жаралат. Өсүмдүктөрдүн (чөптөрдүн) калың өсүшү, курт-кумурскалардын, сөөлжандардын көп болушу топурактын асылдуулугун арттырат.

II. Орто бийиктеги тоолуу токой шалбаа алкагы 2200—2800 м бийиктикте таралган да төмөнкүлөргө бөлүнөт:

а) арча, карагай, пихта токойлору жана узун чөптүү шалбаалардын төмөнкү чеги — 2200—2600 м бийиктикте таралган. Семенов пихтасы токойлордун негизин түзөт.

б) карагат, арча токойлору менен шалбаалуу талаанын жогорку чеги — 2600—2800 метрге көтөрүлөт. Токойлордун арасында четин, кайың, аса-муса жана ар түркүн калың чөптөр өсөт.

Карагай, пихта токойлорунда кара же күрөң түстөгү топурак таралган. Топурактын ортоңку катмарлары чополуу келип, жогорку катмарында гумус 8—10% жетет.

Кара топурак негизинен сланец, акиташ, кум, шагылдуу тектердин үстүндө пайда болгон.

III. Бийик тоолуу узун чөптүү шалбаалуу алкак 2800—3300 метр бийиктикке чейин көтөрүлөт. Составы ар түркүн өсүмдүктөрдөн турат да шалбааларда аюу-чач, шайыр, тарап көбүрөөк аралашып өсөт.

Шалбаалуу алкакта кара топуракка окшогон тоо шалбаалуу талаа кыртыштар өрчүгөн. Бул кыртыштарда А. Н. Розановдун (1953), Г. И. Райченконун (1960) маалыматтары боюнча гумустуу катмардын калыңдыгы 1,2—1,5 метрге жетет, гумус 15% жакын.

Жаныбарлар дүйнөсү да өзүнүн ар түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт. Мында ар түрдүү канаттуу куштардын 156,6, териси баалуу сүт эмүүчү жаныбарлардын — 30, боору менен сойлоп жүрүүчүлөрдүн — 6, балыктардын — 10 түрлөрү кезигет. Корук адеп уюштурулган жылдан тартып азырга чейин пайдалуу жапайы жаныбарлардын санын көбөйтүү боюнча көп иштер иштелди. Мисалы, кийинки 16—17 жылдын ичинде эликтер, сибирдик тоо эчкилер, кашкулактар, суурлар кескин көбөйүп, алардын жашоо шарттары бир топ жакшыртылды. Токойлордун арасында аюу, каман, элик, кийик, коён, суур, суусар, кашкулак, ондатр жана башка жаныбарлар жашайт. Сары-Челек мамлекеттик коругунун жер шарында сейрек кезигүүчү жаныбарлардан — зубр, бугу, кундуз, норка, лань жана башкаларды учуратууга болот. Көлдө маринка балыктары көбөйдү. Алар жайкысын көлдү өрдөйт. Жакынкы жылдарда эле коё берилген карп, сазан балыктары жаңы шартка көнүгүп, салмактарын арттыра баштаган.

Жаздын келиши менен канаттуу куштар да көбөйөт да көлдүн үстүндө чабыттап ары-бери учуп жүрүшөт. Сары-Челекте жана майда көлдөрдө сүзүп жүргөн каз-өрдөктөрдү көрүүгө болот.

Коруктун аймагындагы тоолордо улар менен кекилик, токойлордо чил менен кыргоолдор да кездешет.

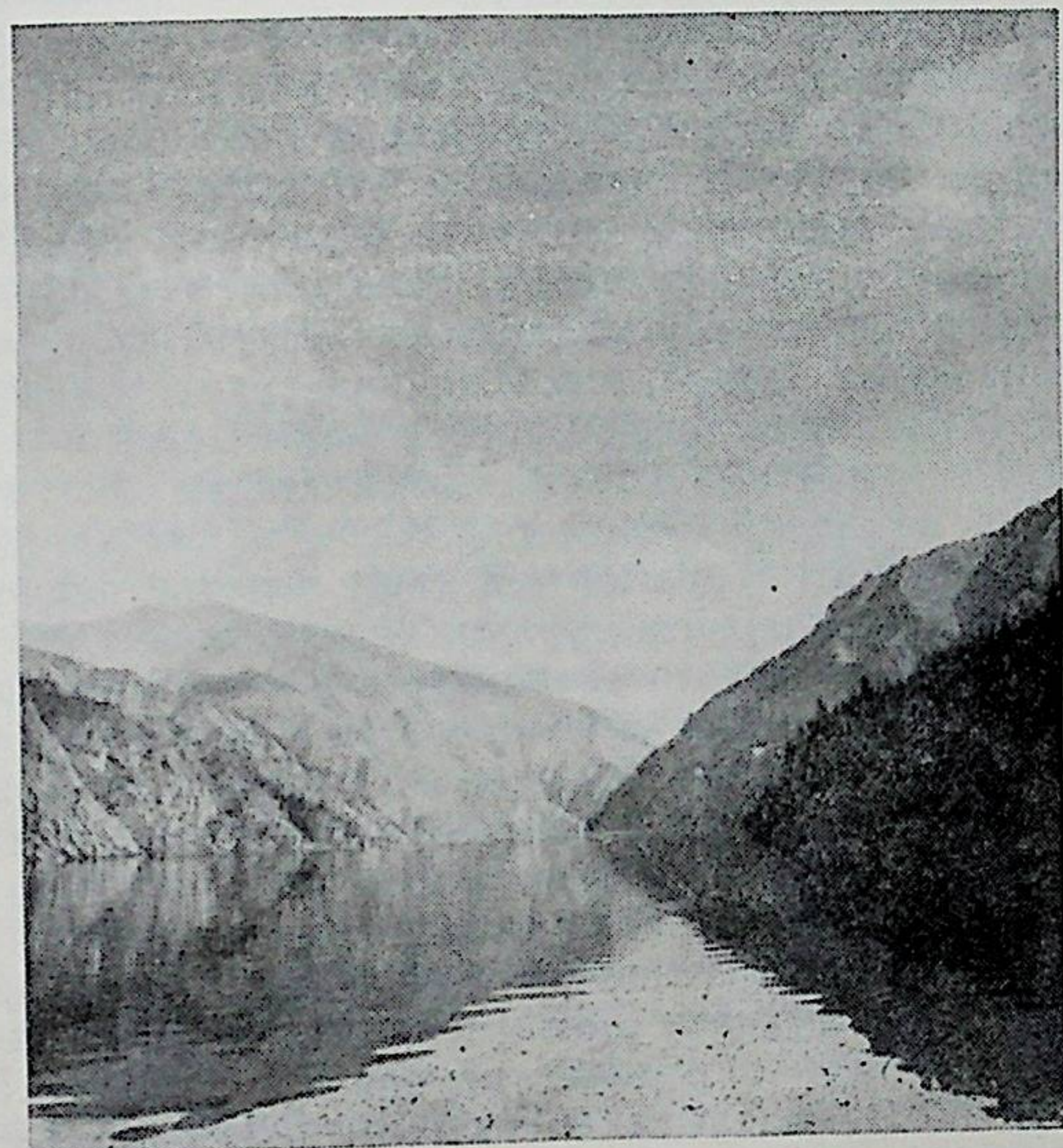
Корукка өлкөнүн башка жерлеринен алынып келинген жаныбарлар коё берилген. Жаратылыштын жергиликтүү шарттарына жашоого көнүгүп, жылдан-жылга алардын тукуму көбөйүү үстүндө. Мисалы, Калининград, Киев областтарынан алынып келинген бугулар (саны 16), темгил ала эликтер, коруктун ичине коё берилген. Бул жерде тукуму жоюлуп бара жаткан байыркы зубрларды (өгүзгө окшош) асырап багып өстүрүүгө да өзгөчө көңүл бурулуп шарттар түзүлгөн. Бул максатта 1962-жылы Москва областындагы борбордук питомниктен асыл тукумдуу төрт зубр алынып келинген. Алар тоодо жашоого акырындап көнүгүп, өздөрүн жакшы сезишип, тукумдары жылдан жылга өсүүдө. Узундугу 3 метр, бою 2 метрден ашкан, салмагы 1 тоннага жеткен жоон көкүрөк дүкүйгөн өгүзгө окшогон жаныбарлар азыр корукта ээн эркин басып оттоп жүрөт. Өткөн кылымда бул жаныбарлар өлкөнүн европалык бөлүгүндө, Кавказда үйүр-үйүр болуп жайылып жүргөн. Эбегейсиз, иретсиз атып кырып жиберүүнүн натыйжасында зубрлардын тукуму такыр жоголуп кете жаздаган. Азыркы мезгилде алар мамлекет тарабынан камкордукка алынып, өлкөнүн коруктарында жашайт. Келечекте Сары-Челектеги зубрларды топоздор жана уйлар менен аргындаштырып эт багытындагы жаңы асыл тукумду алуу багытында кам көрүлүп, алгачкы кадам жасалууда.

Азыркы мезгилде коруктун кызматкерлери тарабынан айбанаттар канаттуулар үчүн жыл сайын тоюткорлор даярдалат. Жүгөрү, кызылча, сулу, тамыры тоют болуучу өсүмдүктөр эгилип, кышка кам көрүлөт. Жаныбарлардын жашоо шарттарын, тиричилигин изилдөөдө илимий тарап-

тан албан иштер жүргүзүлүүдө. Мына ушундай чаралардын натыйжасында айбанаттардын саны жылдан-жылга көбөйүүдө. Адам баласынын албан эмгегин актап, акыбетин кайтарып, Сары-Челек коругунун табигаты жылдан жылга улам татынакай тартып кулпунуп жатат.

Сары-Челек көлү — тоо бермети. Белгилүү изилдөөчү, профессор-зоолог Д. Н. Кашкаров 1925-жылы Сары-Челек көлүндө болуп, ал жөнүндө мындай деп жазат:

«Изилденген райондун жаратылышы ушунчалык кооз, көркөм жана илимий мааниси бар. Мындан башка жер-

Сары-Челек көлү. Э. Мамадалиевдин фотосу.

лерден кезикбөөчү өсүмдүктөр менен жаныбарлар дүйнөсүнүн ушунчалык айкалышуусу, ушунчалык мол тиричилиги бар. Көлдүн өзү адаттан тышкары кооз. Бул жерге, мүмкүн, улуттук парк курса да болор эле. Ырас, район көчмөн малчылардын жайыты үчүн пайдаланылат. Мындан жайында малдарды жайлоого айдоочу чоң жол өтөт. Ошондуктан корукту түзүү зор кыйынчылыктарды туудурат. Бирок, жаратылышты коргоо зарыл... Сары-Челек көлүнүн өзүн сөзсүз корук деп жарыялоо керек...»

Профессор-изилдөөчүнүн келечекке болгон үмүтү. — бүгүнкү күндө турмушка ашырылып жатат. Чындыгында да азыр корукту, анан территориясындагы көлдү коргоо күн тартибиндеги маселелердин бири, изилдөөлөрдүн маалыматтарына караганда көлдүн пайда болгонуна эки миң жылдан ашык убакыт болгон. Көлдүн түштүк тарабындагы дөбөлөргө Тоскоол деген аттын берилиши — бул анын пайда болуу тарыхы жөнүндө баяндайт. Ал негизинен жер титирөөлөрдүн убагында көчкү жүрүп, ал өрөөндүн таманына кулап түшүп, агып жаткан сууну туурасынан бөгөп тосот да, натыйжада бүгүнкү Сары-Челек көлү жаралган. Көлдүн атына «челек» деген сөздүн кошумчаланышынын да өзүнчө баяны бар. Себеби, көлдүн жалпы көрүнүшү суу толтурулган чоң сары челекке окшоп кетет. Сары-Челек тарапта туулуп, ошол аймакта эмгектенип жаткан адамдардын айткандарына караганда көлдүн аталышынын дагы бир себеби, илгерки кыргыздар челек жасашып, аны өрөөндө жашаган элге данга алмаштырып келишкен. Ошондон улам «Сары-Челек» деп аталып калса керек деп айтышат. Ырас, айрым окумуштуулар тектоникалык жол менен пайда болгон деген ойдо.

Көл деңиз деңгээлинен 1860 метр бийиктикте жатат. Узундугу 7 км, туурасы 1,8 км жетет. Жалпы ээлеп турган орду 86,6 чарчы километр, суунун көлөмү Д. Н. Кашкаровдун (1927) маалыматы боюнча — 0,450 км³. Көлдүн жээги тик, аскалуу келип, булуң-бухталар менен тилмеленген.

Көлдүн суусу тунук. Күн ачык тийип турганда көлдүн өңү көгүш тартып, 6—18 метр тереңдикте көлдүн түбүндө даана көрүүгө болот. Тереңдиги бардык жеринде бирдей эмес, анын эң терең жери 245 метр. Суунун үстүнкү бетинин температурасы 17—18 градус жылуу келет. Суусу таза, ичүүгө жарактуу.

Сары-Челек көлүнөн тышкары анын аймагында бир нече майда көлдөр кездешет. Аларга төмөнкүлөр кирет.

Кыла-Көл Сары-Челек көлүнөн 0,5 км түштүктө жатат. Көлдүн жээктери булуңдар менен анча тилмеленген эмес. Эң терең жери 16 м жетет. Суунун өзү тунук таза келет, 9 метр тереңдиктен анын түбү көрүнөт.

Ири-Көл кууш тартып узундугу 1,5 км жакын. Эң терең жери 24 метрге жетет, суусу таза тунук келип, 13 метр тереңдиктен анын түбүн байкоого болот.

Чуңкур-Көл аты айткандай, туюк жабык келген чуңкурда жайгашкан. Узундугу 246 метр, эң терең жери 12 метр. Суунун өңү таза, тунук. Түбү 7—6 метрден көрүнөт.

Чачы-Көл, Жарам-Көл аянты жагынан анчалык чоң эмес. Эң терең жерлери 11 метрге жакындап, сырткы түспөлү жагынан көл воронкага окшошуп кетет.

Академик И. П. Герасимовдун маалыматына караганда Сары-Челек көлүнүн аймагында жайгашкан бардык майда көлдөр келип чыгышы — жаралышы жагынан карст тибиндеги көлдөрдүн катарына кирет.

Туристтердин сөзү менен айткандай Сары-Челек көлү өлкөдөгү кооз көлдөрдүн бири. Ошондуктан бул жакка жыл сайын республикадан жана өлкөнүн башка булуң-бурчтарынан көптөгөн туристтер, мектеп окуучулары, окуу жайларынын студенттери, окумуштуулар жана башкалар келишет. Максат — жер соорусу Сары-Челекти көрүп, анын жаратылыш шарттары, табигый байлыктары, көркөмдүү көлү менен таанышып, бир тууган жердин географиясын үйрөнүү болуп саналат. Сары-Челекти көргөндөр да жана көрө электер да көп, ошондуктан кымбаттуу

замандаштар! Туристтик саякат, экскурсиялык жүрүштөр менен Аркытты аралап, корукка баруучулар, сиздер үчүн жүрүштүн төмөнкүдөй маршрутун сунуш кылуу менен бирге, мындай кеңешибизди айтмакчыбыз.

Жаңы-Жол районунун административдик борбору Караван селосунан Сары-Челекке чейинки аралык 60 км. Бул Аралыкты басып өтүүдө бир нече географиялык объектилерди — элдүү пункттарды, жер бетинин ар түрдүү формаларын — өрөөндөр менен дөңсөөлөрдү, оёң жерлер менен жарларды, капчыгайларды, агын сууларды алардын нуктарын көрөсүздөр. Караван селосунан чыккан турист же жолоочу Шевченко атындагы, Тельман атындагы колхоздордун территорияларын аралап басып өтүп, Афлатун токой чарбасына келет. Токой чарбасынын территориясынан Афлатун суусу агып өтөт. Сууга жакын жерде бийик жылма аска бар. Ошол асканын айланасында жапайы токойлордун зор тилкелери созулуп жатат. Андан ары Афлатун суусун жээктеп кеткен жол менен капчыгайга туш келесиң. Анын ачык айдары аймакка чыга беришинде боз үй бар. Мына ушул жерден түндүктү карай бурулуп кеткен жол Сары-Челекке алып барат.

Боз үй менен Кызыл-Туу селосунун аралыгы 5—6 километр. Ал аралыктын жаратылышы кол менен жасап койгондой кооз. Анткени Кожо-Ата суусунун алабында жапайы өсүмдүктөр менен бадалдардын көп түрлөрү өсөт. Кызыл-Туу селосунан Аркытка (туристтик база орун алган жер) чейинки аралык анчалык алыс эмес. Ырас, ал аралык байлыктарынын ар түрдүүлүгү менен башка жерлерден өзгөчөлөнөт. Туристтик базадан көлгө чейинки жол барган сайын өр тартып, токойлуу жерлер менен өтөт. Көлгө атайын жол кетет, туристтер көк шиберлүү бетегелүү чөптү тебелеп басынды кылбастан, ошол жол менен көлгө баруулары тийиш.

Сары-Челек коругундагы баалуу жаратылыш байлыктары — тоо көлдөрү менен таанышуу бул кандай сонун. Бул жакка жыл сайын көптөгөн эс алуучулар, туристтер

жана башкалар келип-кетип турушат. Алардын ичинен айрымдары өздөрү эс алган көк шибердүү татынакай жерлерде көңүл ачуу менен бирге, өсүмдүктөрдү тебелеп, тепсешет, бошотулган бөтөлкөлөрдү, консерва банкаларынын, тамактардын калдыктарын туш келди ыргытышып, жаратылыштын көркүн бузушат. Бул сыяктуу терс көрүнүштөрдү Сары-Челек сыяктуу атайын көлдөрдүн жээктеринен учуратуу кандай кейиштүү.

Жаратылыштын көркү болгон көлдүү райондун (сөз Сары-Челек жөнүндө жүрүп жатат) территориясында эс алуучулар төмөнкүлөрдү эске алуулары тийиш. Биринчиден пайдалуу өсүмдүктөрдү, токой дарактары менен бадалдары, булактарды, көл суусун, жаныбарлар менен канаттуу-куштарды зыянга учуратпоолору жана айлананын булганышына, ар кандай калдыктардын туш келди калтырышына, өрт коопсуздугун сактоо, суулардан кыянаттык менен балык кармоого жана башка тартипсиздиктерге жол койбоо — ар бир эс алуучунун милдети. Сары-Челектеги туристтик базанын кызматкерлери тарабынан жаратылыш байлыктарына зыян келтирбөө, ар бир пайдалуу бутак, ар бир баалуу айбанат, ар бир канаттуу куш, айланадагы «жашыл» байлыктар, агын суулар, жаратылыштын бардык компоненттерин коргоо жөнүндө түшүнүктөр берилип, эс алуучулардын ар бир кыймылына көз салынып турушу керек. Адамдар тарабынан жаратылышка жакшы мамиле жасалган учурда гана бир тууган крайыбыздын береке-байлыгы артып, айлана-чөйрө укмуштай кооздукка бөлөнөт.

Сары-Челек коругунун жаратылыш байлыктарын коргоо, кайра калыбына келтирүү — бүгүнкү күндүн башкы маселеси. Ал бүгүн да, келечекте да турмушка системалуу түрдө ашырыла берет. Корук уюшулган күндөн берки 17—18 жылдын ичинде жалаң гана ушул максатта көп иштер аткарылды. Атап айтканда, андагы өсүмдүктөрдү жана жаныбарларды сактоо, көбөйтүү, алардын өсүшү жана жашашы үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү иши ке-

ңири колго алынды. Бирок, жаратылышты коргоо боюнча ар кандай иш чаралардын жүргүзүлүп жаткандыгына карабастан, браконьердик кылмыш жасоочулар дагы эле болсо жаратылышка аздыр-көптүр зыяндарын келтирип жатышат. Уруксатсыз эле токойлорду кыйып кетүү, мергенчилик кылуу, баалуу (дары-дармек касиетке ээ болгон) чөптөрдү тоют үчүн деген шылтоо менен чаап алуу жана ушул сыяктуу фактылар бар.

Токой жыгачтарды кыйып, мөмө жемиштерге суук колун салып, табигый байлыкты уурдагандыктары үчүн катуу жазага (50 сомдон 200 сом өлчөмүндө акча төлөп беришкен) тартылышкан ээнбаштар да жок эмес. Алар жаратылыштын коргоо законунун негизинде жоопко тартылып, штраф төлөшкөн.

Сары-Челекте жашаган айрым карыялардын айткандарына караганда мындан 20—25 жыл мурда Кичи-Жайлоо, Аркыт, Пача-Ата, Афлатун жана башка жерлерде токойлор кеңири аянтты ээлеп, түнт болуп өскөн. Ушундай фактылардан улам айрым жерлердин токойлору эмне үчүн азайып кетти? деген суроо туулат. Себеби, тигил же бул жерлердеги токойлорду сактоого жетиштүү көңүл бурулбагандыктын кесепетинен болуп олтурбайбы.

Айрым жерлерде токойдун аянттары азайып, ал аймактар мал жайыттарына айландырылганына ким кейибей коё алат. Коруктун жана токой чарбалардын токойлорунда иштегендердин айрымдары «мен көрбөдүм, сен айтпа» дегендей көңүл коштуктарынанбы айтор, көпчүлүк учурунда коңшу колхоздордун, совхоздордун малдары токой дарактары кулпунуп өсүп турган жерлерге ээн-эркин жайылтылып жиберилет. Алардын кесепетинен жаш көчөттөр, балатылар тебеленип, тепселет. Булар сыяктуу терс көрүнүштөр менен күрөшүүнүн ордуна токойчулар өздөрү баш болушуп, менчик малдарын токой арасындагы шиберлүү жерлерге коё берүүлөрүнө жол болсун. Жыл сайын токой чарбасын кайра куруу, коргоо, көбөйтүү иштери үчүн жетиштүү суммада акча каражаттары

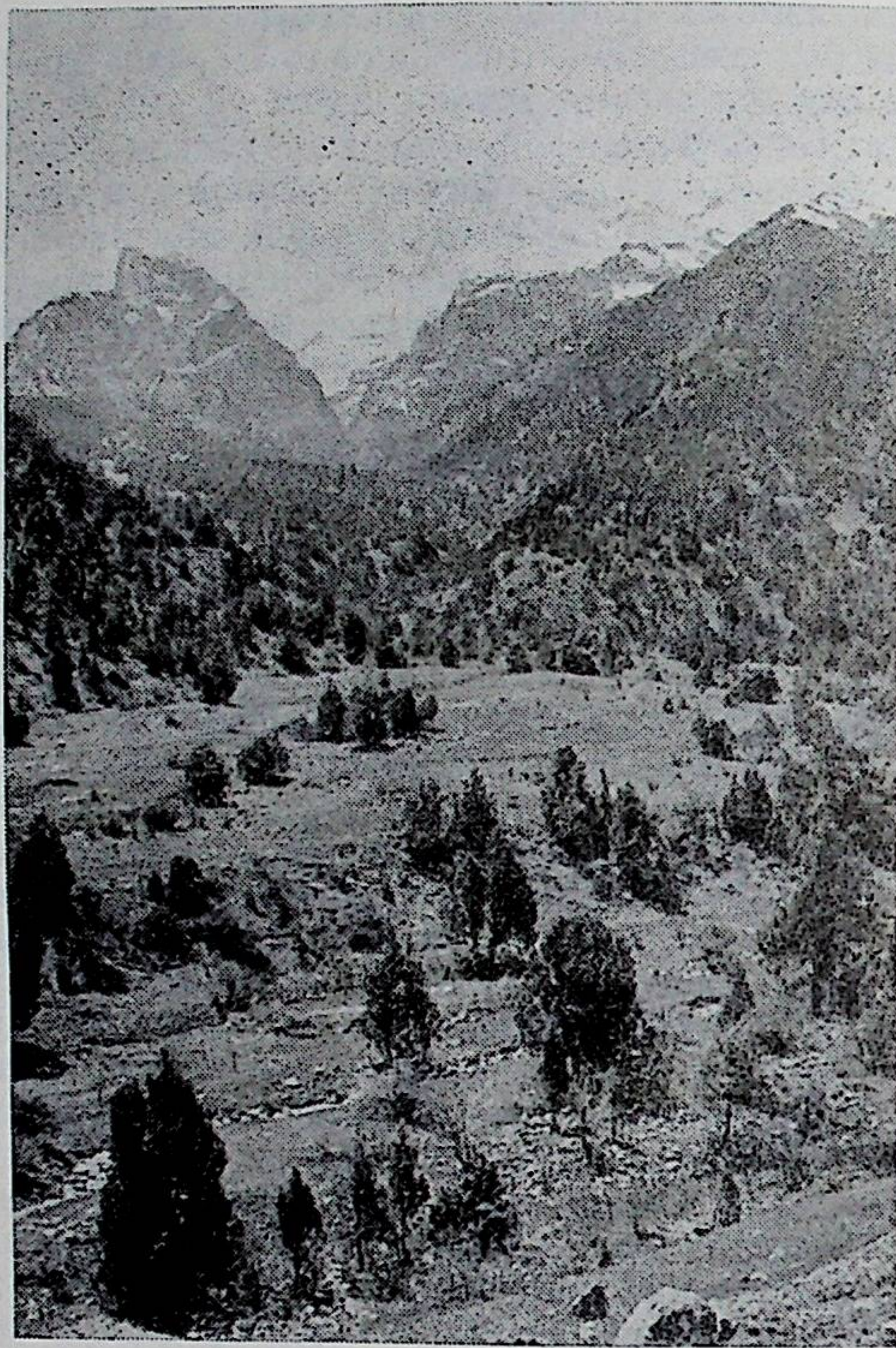
каралат. Токой чарбалары зарыл болгон техникалар менен камсыз кылынган. Аларда токойчулук боюнча атайын адистиги бар адамдар эмгектенишет. Партия менен өкмөтүбүз алардан албан иштерди күтөт.

Туура, Сары-Челек коругуна жаратылыш бардыгын, өсүмдүктөр менен жаныбарлар дүйнөсүнүн көп түрлөрүн, жаңгак-жемиш жана бадал токойлорун, айланасы суктанарлык кооздук менен курчалган табигый көлдөрдү жоомарттык менен тартуулаган. Ырас, жаратылыштын байлыгы, марттыгы коруктун территориясынын бардык жеринде бирдей эмес. Мисалы, тоолордун күңгөй беттеринде дарактар менен бадалдар аз, ал эмес айрым болуктөрүндө «жашыл» байлык жокко эсе.

Баарынан мурда тоолордун күңгөй беттериндеги бош жаткан айдары жерлерди бак-дарактар менен жашылдандыруу — бул Сары-Челектеги күн тартибине коюла турган негизги маселе. Эртеңки муундарыбыз үчүн азыртаң камкордук көрсөк, алар: «Улуу муундардын — аталарыбыздын бизге калтырган мурасы... биз алардын ишин улантып, байлыгыбызга байлык кошулу» деп бүгүнкү адамдарга ыраазы болушат. Күндөр айга, айлар жылга тогوشуп өтө берет. Бүгүнкү биздин тиккен дарактарыбыз, мезгили келгенде айдары-жылаңач жантаймаларды, көрксүз жерлерди көркүнө чыгарып, жер бети жашыл «тукаба» жамынат. Ошол шуудураган токойлордун жаш балатыларына түркүн түрдүү куштар конот. Алар назик үндөрү менен айлананы жаңыртып, адам баласына кубаныч, шаттык жана ырахат тартуулайт.

Коруктун токойлору жер бетине көрк гана бербестеп, ал адам баласына жаңгак-жемиштерди берет. Ар жыл коруктун токойлорунан мөмө жемиштерден мол түшүм жыйналып алынат. Токой дарактары мурда иретсиз кыйылып келгендиктен, токойлордун аянттары азайып кеткен. Ырас кийинки жылдарда токойлорду калыбына келтирүүдө бир топ албан иштер иштелди. Алсак, 800—900 гектар жерге жаңгак, алма көчөттөрү тигилип, 550—600 гектар

Ноокат району. Каракой жайлоосу. Э. Мамадалиевдин фотосу.

жердин токою табигый жол менен калыбына келтирилген. Ал эми 1000 гектарга жакын жерге алманын мыкты сорттору тигилип, алар бүгүнкү күндө түшүм берип жатат. Бирок ушундай иштердин турмушка ашырылып жаткандыгына карабастан, али да болсо токой тилкелерин кеңейтүү, жемиш токойлорун санитардык профилактикадан өткөрүү, дарактардын ооруларына каршы күрөшүү, бакты суюлтуп өстүрүү, эски калдыктарды тазалоо жана башка ушул сыяктуу иштер өтө эле жайбаракаттыкта жүргүзүлүп жатат. Сары-Челек коругунан тышкары, ал аймакта Афлатун, Аркыт, Жаңы-Жол токой чарбалары да жайланышкан. Алардын карамагындагы Ак-Сай, Жолборсту, Түндүк, Пача-Ата, Балтыркан, Чер жана башка участкалардын «жашыл» байлыктары айланага таңкаларлык кооздукту тартуулап, ар түрдүү мөмө-жемиш токойлору менен даңазалынат.

Түштүк Кыргызстандын кооз жер соороларынын жаратылышын, анын байлыктарын коргоо, ырааты менен пайдалануу, эмгекчилер үчүн эс алуучу жайга айландыруу маселеси турат. Ошол максатта Ош областынын аймагында жаратылыш (улуттук) парктарды түзүү бүгүнкү күндүн талабына жооп берет.

Улуттук парктар Эстонияда «Лаксмааск», Латвия ССРде «Гауя» суусунун алабында уюштурулган.

Биздин республикада аянты 20 миң гектарга жеткен Ала-Арча улуттук паркы 1976-жылы түзүлгөн. Парктын аймагына келүүчү адамдарга чек коюлган. Дем алуучу жайлар (жерлер) айыл чарба зонасынан бөлүнгөн. Туристтер үчүн атайын маршруттар, жөө жүрүүчү, машина үчүн жолдор белгиленген. Мындай парктарды Түштүк Кыргызстанда жаратылышы жагынан кооз келген Кара-Шородо түзүүгө мүмкүнчүлүктөр бар. Ал Өзгөн районунун, Ош областынын эмгекчилеринин эс ала турган сүйүктүү жерине айланышы мүмкүн. Кара-Шоро балким келечекте эмгекчилердин саламаттыгын чыңдоочу зор мааниге ээ болгон тоо койнуундагы курорт болмокчу.

Кара-Шоро жаратылышынын кооздугу суктанарлык. Ооба, ошол табийгат берген көркөмдүгү менен башка жерлерден өзгөчөлөнөт. Ошондуктан, көрбөгөндөр көрсөм деп эңсейт, ал эми көргөндөр болсо кайра дагы көрсөм дейт...

Кара-Шоронун жолу катаал болуп, адамдардын мында келип, кетишине көп кыйынчылыктарды туудурган. Ооба, өткөндөгү жол кыйынчылыктары жөнүндө эл оозунда ар түрдүү легендалар айтылып жүрөт. Кара-Шорого кеткен жолдо «Кыпчылма» деген жер бар. Минералдык суу чыккан булактуу аймакка жетпей жолдо «Балам калды» деген жердин да өзүнчө тарыхы бар. Булардын аталышынын өзү эле өткөн замандын кайгылуу окуяларына күбө. Кыскасы, Өзгөн районундагы «Алга» совхозунан чыгып, Кара-Шорого жеткенге чейинки аралыктагы жолдо эл оозунда айтылып келаткан легендалуу «имиштер» көп кезигет. Мисалы, Байбиче, Жамыйла, Качыраалы, Кара-Дөбө, Кара-Булак, Корум, Чытты деген жерлердин өзүнчө тарыхы, болжолдуу болумуштары бар. Азыркы мезгилде Кара-Шоронун тээ төрүнө чейин автомашина каттоочу жол салынган. Областын борбору Ош шаарынан Кара-Шорого чейинки аралык 155 км. Ал эми Өзгөн районунун борборунан 72 км. Мына ушул аралыкта түркүн түстөгү өсүмдүк жыгачтардан турган токойлор, жер астынан атырылып чыгып жаткан дары булак суулары жана дары-дармек жасалуучу чөптөрү өздөрүнүн кооздугу менен суктанарлык. Өзгөндөн чыгып, улам арылаган сайын түздүк жерлер — мейкин талаалар акырындык менен өңгүл-дөңгүл келген дөңсөөлөргө өтө баштайт. Капчыгайды аралап агып жаткан Яссы дарыясынын жээктеринде кеңири жайылмаларда карагай, долоно, шилби, жылгын жана тал көчөттөрү олтургузулуп, жапайы өскөн терек, тал, шилби, чычырканак, ит мурун жана башка бадалдар жер бетине, айланага көрк берип, алыстан карасаң кооз болуп көрүнөт. Дарыянын оң жак каптал жактарындагы жээктери бир кыйла жазы келет. Улам арылаган сайын алар төш таянып, бийиктеп олтурат. Жапыс

келген дөбөлөргө жарыша бийик дөбөлөр, андан ары төө өркөчтөнгөн тоо тизмектери созулуп жатат.

Мына, жарашыктуу, келишкен Кара-Шоро! Бул жерде тоолор, бир аз көкүрөгүн жайып, өзүнүн заңкайган бийик аскаларын артка калтыргансыйт.

Кара-Шоро минералдык суу чыккан жердин рельефи ар кыл. Кара-Шоро өрөөнү жалпысынан кууш келип, жарып кеткен көптөгөн жылгалар, кокту-колоттор менен тилмеленген. Анын туш тарабында бөксө тоолордон жылга-жылгадан агып түшкөн мөлтүр тунук суулары, көктү тиреп, көйкөлүп өскөн узун жарым шар сымал арчалары, ар түрдүү жапайы бадалдары, көк шибери жайкалып өскөн жашыл төрлөрү куп келишкен сонун аймакты элестетет. Кыргыз акындары Кара-Шоро жөнүндө суктануу менен ыр жазышса, ал эми обончулар обон жаратышат. Ооба, ал ырлардын текстин жазган, обонун чыгаргандар ошол Кара-Шоронун таза абасынан дем алып, куп келишкен жаратылышын аралап, анын кооздугуна суктана караган ошол аймакта чоңойгондор.

Өзүнүн кооздугу боюнча кайталангыс токойлор менен капталган Байбиче, Качыраалы, Кара-Шоро жайыттарында калың өскөн көк шибер, чөптөр чарбалардын төрт түлүк малдарына тоют гана болбостон, ал түркүн түрдөгү чөптөрдүн арасында дарылык касиетке ээ болгон чөптөр да бар. Окумуштуу-илимпоздор бир катар чөптөрдү оорууга чалдыккан адамдарды дарылап, сакайтууга эксперимент жасап көрүшкөндөн кийин, ал чөптөрдү коргоону жана көбөйтүүнү жалпы элден, чарбалардын жетекчилеринен, баарынан мурда жаратылышты коргоо коомдорунан өтүнүшкөндөрү да бекеринен эмес.

Кара-Шородо өсүмдүктөрдүн 100гө жакын ар түркүн түрлөрү бар. Азыр алардын ичинен 30га жакын өсүмдүктөр оорууларга дары-дармек катарында пайдаланууга боло тургандыгы адистер тарабынан аныкталган. Мисалы, кийик от, тоо пиязы, көкөмерен, аркар-чөбү, бака-жалбырак, чекенде, шимүүр карагат, эрмен, жыпарча ж. б.

өсүмдүктөр эзелтеден бери эле дарылык касиетке ээ болгондугу менен элге маалым. Ар бир дары-дармек өсүмдүгүнө атайын номерлер берилип, химиялык составы аныкталат. Бирок, мындай маанилүү чөптөрдү коргоо да эле болсо талапка жооп бербейт. Мындан мурдагы жылдарга салыштырганда дарылык чөптөр азайып кеткендигин айтуу керек.

Кара-Шоро жер соорусу кыргыздын. Анын бир касиети — жаратылышынын ажайып кооздугу, экинчи керемети — жер алдынан чыккан дары-дармек суулары. Кара-Шоронун кокту-колотторунда, жылгаларында түркүн булактар. Булак сууларынын өзгөчөлүгү дарылык касиетке ээ болгондугунда. Мындагы дагы бир айырмачылык, химиялык составы жагынан бир булактын суусу экинчисине, экинчисиники үчүнчүсүнүкүнө окшошпогондугунда. Кара-Шоро булактарынын суулары ар түрдүү оору-сыркоолорго даба болот.

Кара-Шоронун көп булактарынын ичинен изилденгендери «Кара-Шоро» № 5, 8, 11 деген минералдык суулары. Алар сыркологондор үчүн дары катарында ичүүгө сунуш кылынган. 1973-жылы байыркы Өзгөн шаарына жакын Яссы дарыясынын жээгине жылдык кубаттуулугу 20 миңден ашык бөтөлкө суу даярдап чыгара турган жаңы завод курулган. Кара-Шородон заводго чейин суу ташууга ыңгайлаштырылган машиналар менен жеткирилет. Заводдон бөтөлкөлөргө куюштурулат да, соода точкаларына жөнөтүлөт. Кара-Шоро суусунун проблемасы — чоң жана келчөктүү. Али толук өздөштүрүлө элек булак суулары көй. Аларга Шилбидегй, Чакчабайдагы, Агатынын-чатындагы, Чоң-Кулумбектин ичиндеги ж. б. минералдык булак суулары мисал болот. Бул сууларды изилдөө Кара-Шоронун даңкын дагы көтөрүп, анын адам баласынын ден соолугун чыңдоодо пайдаланылат.

1971-жылы, 28-сентябрда «Правда» газетасында «Кара-Шоронун асыл байлыктары» деген макал жарыяланган. Анда: «Ушул убакка чейин Кара-Шоронун укмуш-

туудай кооздугуна көп адамдар жетип, бара албайт. Келечекте өрөөн Ош областынын эмгекчилери, тоолорду сүйгөндөрдүн бардыгы эс ала турган сүйүктүү жер болуп кала алат» — деп баса белгиленген болучу.

Газетада айтылгандай Кара-Шоронун келечеги кең. Мындан бир нече жыл өткөндөн кийин мүмкүн ал жакта эмгекчилердин саламатчылыгын чыңдоочу, зор мааниге ээ болгон тоо арасындагы курорт-санаторий өсүп чыгар. Албетте, ал келечекке таандык.

Кара-Шорого ар тараптан эл көп келип туруучу жер. Ошондуктан, өрөөндү азыркысынан да кооз, жашыл даракка айландыруу проблемасы алдыда. Токой, чарба кызматкерлери «Алга» совхозунан тартып булак суулары чыккан жерге чейинки аралыкта жолдордун бойлоруна ар түрдүү өсүмдүк жыгачтарын олтургузуу негизги маселелердин бири болуп эсептелет.

— «Эгерде жашыл дүйнө бир нече жылга өз жашоосун токтоткон болсо, анда жердеги жандуу нерселердин бардыгы, анын ичинде адам баласы да жок болуп кетер эле...» деп жазат белгилүү академик С. П. Костычев. Академик айткандай, токойдун баалуулугу, — эл чарбасынын, ден-соолуктун, жашоо турмуштун башкы булагы, ошондой эле — жалпы жер бетине көрк берип, адам баласынын жана жалпы эле жан-жаныбарлардын жашоосу, узак өмүр сүрүүсү, коңулдүү эс алып, өзүнө күч-кубат ала турган табияттын эч нерсе менен баалангыс тартуусу болуп эсептелет.

Өзгөн районунун көпчүлүк чарбаларынын он миңдеген малдары Кара-Шоро өрөөнү аркылуу жайлоолорго өтөт. Алар кайра кайтканда да ошол эле территориялар аркылуу 5—10 күндөп, түнөп кетишет. Айрым жерлерде жаш көчөттөрдүн тебеленип, тепселип жок болушуна жол коюлса, айрым бөлүктөрдө жапайы өскөн дарактардын сынып, түптөрү тапталып калганга чейин барат. Жергиликтүү элдердин айткандарына караганда, мындан 10—15 жыл мурда Салам-Алик, Байбиче, «Балам-Калды» деген

жерлерде ачык аянттар аз болуп, токой тилкелери Яссы дарыясынын жээктерине чейин созулуп жатчу экен. Ар кандай кырсыктардан — иретсиз кыюу, малдарга тепселип кургап жок болуу, токойлорго чарбасыздык мамиле кылуунун натыйжасында алардын аянты азыркыдай абалга келген. «Кара-Шоро» № 5, 8 деген булактар жайгашкан жерлерде бир убактарда калың токой жыгачтары өскөн, — деп айтышат жергиликтүү карыялар. Азырчы? Токойлордун орду көрүнбөйт, же жаш көчөттөрдү олтургузуу иши да колго алынбаган. Токой чарбаларынын кызматкерлери ал аймактарга жаш көчөттөрдү олтургузууну колго ала турган убакыт жетти го. Дагы бир ойго алуучу маселелердин бири: Кара-Шорого келип кетүүчүлөрдүн саны жыл сайын көбөйүп жатат. Эс алууга келгендердин арасынан табийгаттын байлыктарына, айрыкча жапайы өскөн токойлорго туура эмес мамиле кылгандар да жок эмес. Алар булак суусун ичишип, дарылангышат. Анысында каршылык жок, бирок, булактардын айланасын ар кандай таштандылар менен булгашат. Дарактардын тамырлары жайылып өскөн жерлерди казып, очок жасап, от жагышат. Дарактардын куураган бутактарын сындырып, бүлүндүрүшөт. Булар сыяктуу токойлорду сактоо ишинде көп кемчиликтер бар. Анын ордуна эс алууга келгендердин ар бири бирден токой көчөтүн олтургузса, жер соорусу Кара-Шородо токой тилкеси азыркыдан да көп аянтты ээлемек.

Кара-Шоронун аймагындагы Кара-Булак, Чытты, Жайылма, Байбиченин-чаты, Кара-Дөбө сыяктуу жайлоолор бар. Жыл сайын ал жайлоолордо Өзгөн районунун, «Өзгөн», «Алга», «Яссы», СССРдин 50 жылдыгы атындагы, «Ийри-Суу» ж. б. чарбаларынын кой-эчкилери, малдары, жылкылары багылат. Жайыттар токой тилкелерине чектеш жаткандыктан малдар токойго коё берилип, кароосуз калтырылган учурлар да болот. Мындай болгондо токойдун жаш көчөттөрү тебеленип-тепселип жок болотургандыгы жалпыга маалым. Ошондуктан токой чарбала-

рынын кызматкерлери жана малчылар, чабандар токой дарактарын коргоону, этияттык менен бапестеп өстүрүүнү биринчи катарга коюшса, албетте, токой байлыктары азыркыдай коромжуга учурабас эле. Жалпы элибиздин байлыгы болгон көк-жашыл дарактарды, өсүмдүктөрдү өз мүлкүң катары баалап, ар кандай кырсыктан аман асырап, жайдыр-кыштыр аны сактоону ар бир советтик адам билиши керек.

ЧАТКАЛ ӨРӨӨНҮН ӨЗДӨШТҮРҮҮ ЖАНА АНЫН КЕЛЕЧЕГИ

Чаткал өрөөнүн өздөштүрүү жөнүндө 1971-жылы 26-август Кыргызстан КП БКнын жана Кыргыз ССР Министрлер Советинин атайын токтому кабыл алынган. Ала-Бука районунун, ошондой эле областтын эмгекчилеринин Чаткалды өздөштүрүү, жаратылыш ресурстарын үнөмдүү пайдалануу боюнча жасаган аракеттери текке кетпеди. Райондун борбору Ала-Букадан Жаңы-Базар селосуна чейин машина жол салынып, андан ары Талас өрөөнүн карай кеңири шоссе жол салынды. Өрөөндүн түздүктөрүн дыйканчылыкка өздөштүрүүгө байланыштуу Ак-Суу, Кара-Суу, Чуцкур-Чак, Шавыр, Кайың-Суу каналдары казылып, ал аймакка суу чыгарылды. Чаткалда 750 гектар аянт сугат жерге айланды. Көп жылдык чөп айдалуучу жер 1385 гектарга жетти. Кийинки жылдарда эле Коргон-Төбөдө 80 гектардан ашык жаңы жер тилкеси өздөштүрүлдү. 1976-жылы анын ар гектарынан 30 центнерден дан алынды. Келчеги кең, тоолуу Чаткал өрөөнүн өздөштүрүүгө байланыштуу 1974-жылы «Чаткал» совхозунун эмгекчилери Ош областынын эмгекчилерине карата үндөө менен кайрылышкан. Анда мындай деп айтылат:

— «Урматтуу жердештер, Чаткал өрөөнүндөгү жаңы жерлерди өздөштүрүүгө активдүү катышкыла! Биздин сов-

хозго келип, турак жай алып, күжүрмөн эмгектенүүгө өткүлө, асыл жерди өздөштүрүп, сүйүктүү Родинабыздын күч-кубаттуулугун, экономикалык байлыгын мындан ары дагы да арттырууга баалуу салым кошкула»... деп айтылат.

Ооба, чаткалдык жердештердин областтын эмгекчилерине кайрылган үндөөсү бардык жерде кубанычтуу тосылуп алынды. Чаткал өрөөнүн өздөштүрүү максатында ар жыл сайын областтын Лейлек, Жаңы-Жол, Ала-Бука, ошондой эле боордош Өзбекстандын коңшулаш райондорунан ондогон үй-бүлөлөр көчүп келишип, отурукташып жатышат. Чаткал келечекте мал киндиктүү аймакка, дан өндүрүп алуунун мекенине айланат. 1972-жылы «Чаткал» совхозунда 12 миң гана кой кыштатылган болсо, 1976-жылы алардын саны 40 миңден ашып кетти. Өрөөн өздөштүрүлүп, Чаткалдын селолору көрктөнүп, жашыл тилкеге, жарашыктуу жайга айланып баратат.

Жаңы-Жол жана Ала-Бука райондорунун территорияларында бак-дарактарды тигүү, коргоо маселелери канча дурус экендигине карабастан, али да болсо ойго алынбай жаткан көп мүчүлүштүктөр жок эмес. Элдүү пункттарды байланыштырып туруучу машина жолдорунун бойлоруна олтургузулган дарактар кароосу келишпегендиктен көгөрүп, жетиле албастан, кургап калгандары көп. Экинчиден, Ала-Бука, Караван андан ары Таш-Көмүргө карай кеткен машина жолдун бойлоруна дарактарды олтургузуу иштери өтө эле жай баракаттыкта жүргүзүлүп жатат.

Кара-Суу жана Алай райондорунун аймагына да селолорду жашылдандырууга айрыкча көңүл бурулган. Отуз-Адыр, Таширов, Мады, Кеңеш, Төлөйкөн, Гүлчө, Чоң-Алай, Жошоду, Бүлөлү сыяктуу элдүү пункттарда ар жылы жаз айларында миңдеген түп көчөттөрдү олтургузуу жана аларды багып өстүрүү, уюштуруу айыл ичинин көркү эмеспи. Ак пахталуу Кара-Суунун, төрт түлүк малдын мекени Алайдын азамат адамдары айыл ичин жашылдандырууну эле эмес, дарыялардын жээктерине,

тоо бойлоруна, жарлардын жээктерине көчөттөрдү олтургузууну да колго алышкан.

Алай районунун территориясындагы Жошолу өрөөнү өсүмдүктөрдүн түрлөрүнө бай. Анын төмөнкү бөлүгү жазы келип, өзөндүн боюнда тал, терек, жылгын жана бадалдардан турган токойлор өсөт.

Өрөөндүн түндүк-батышындагы жайылмаларда мөмө-жемиш дарактары кездешет. Жошолуда ачык тилкелер көп. Ошондуктан ал жерлерге көчөт олтургузуп, токой байлыгын көбөйтүүнү ойлоноу керек. Өрөөндүн чыгышында калың өскөн долоно, шилби, ыргай, чыны карагат, табылгы, ит мурун сыяктуу бадал дарактары акырындап сейректей баштайт.

Гүлчө өрөөнүндө карагай токойлорунун кеңири өскөн жери — Аюу-Тапан өзөнү. Анын жогору жагы кууш келет. Гүлчө өңдүү бадал кездешет. Ырас, алардын аянты анча көп эмес.

Аюу-Тапан өрөөнүнүн токой байлыктары апчалык көп коромжуга учурабаган. Апткени ал жерге эл аз каттайт жана аз жашайт. Ырас, көп учурларда мал кароосуз калтырылып, токой арасына коюлуп жиберилет. Мындай фактылар токойлордун көбөйүшүнө жана жетилишине өзүнүн терс таасирин тийгизбей койбойт. Карагай токойлорду Аюу-Топандын бардык жеринен жолуктурууга болот. Биздин оюбузча өрөөндөгү ачык жерлерге жана Кара-Токту, Кызыл-Булак, Жошолу, Кара-Булак, Бүлөлү ж. б. жылгаларга, тоо капталдарына, агын суулардын жээктерине, жарлардын бойлоруна токой тигүүнү колго алуу максатка ылайыктуу. Бул маселени ал же бул токой чарбаларынын жана колхоз, совхоздордун кызматкерлери ойлонуп көрүшсө.

Алай тоолорунун капталдарына, суулардын өзөндөрүнө, жолдордун бойлоруна, бак-дарактарды, бадалдарды өстүрүүгө караганда, табигый токой жыгачтарын кесип, ташып кетүү жана малдардын тебелеп-тепселөөсүнө жол коюлуп жаткандыгын айтууга болот.

Ош областынын токойлору откөн 50 жылдын ичинде 35—40% ке чейин азайып кеткени адистердин маалыматынан белгилүү. Түштүк Кыргызстандын токойчулары чарбага экономикалык жактан пайда келтире турган мөмө-жемиш дарактарды өстүрүүгө гана көңүл бурушат. Ал эми декоративдик, көрк берүүчү дарактарды кыркып жок кылууга жол коюп келе жатышкандары жашыруун эмес. Ошондуктан арча, долоно, ыргай, ясень, тал, терек сыяктуу жыгачтардын жана көп сандаган бадал өсүмдүктөрдүн аянттары жылдан-жылга азайып бараткандыгын ачык айтуу керек.

Арча — бул баалуу байлык. Жайы-кышы көгөрүп туруучу арча не деген кымбат баалуу байлык. Алардын айрымдары 2500—3000 жылга жашап, абаны ар түрдүү жагымсыз газдардан тазалап туруучу фитонцидди бөлүп чыгарып, уругу медицинада кеңири колдонулат. Ошондуктан бул эки райондун территориясында арча көчөттөрүн олтургузууга, аны көбөйтүүгө өзгөчө көңүл бурулуп жаткандыгын кубануу менен белгилемекчибиз.

Арча көчөттөрүн өстүрүүдө Ош токой чарбасынын Марал-Башыдагы арча питомнигинин мааниси зор. Памир жолунан Чыйырчык ашуусуна бурулган жердин оң жагында жалпак арчалар өстүрүлгөн адырлардын күңгөй беткейлери бар. Бул аймакты Марал-Башы деп атайт. Андан ары Беш-Конуш адырлары жатат. Бул жерге алгач 1964-жылы арча уруктары ташталган. Алар азыр жерди тегиз каптап өсүп турат. Андан бери ар жылы 40—70 сотых аянтка арча уруктары себилет. Себилген арчанын уруктары Чоң-Алай, Алай, Ноокат тоолорунда өсүүчү арчалардан алынып келинген. Питомникте өстүрүлгөн арча көчөттөрүнөн республикабыздын булуң-бурчтарына 178 миң түп арча көчөттөрү олтургузулганын айтуу керек. Кийинки маалыматтарга караганда олтургузулган көчөттөрдүн 80—90% ти өсүп жетилди. Арча көчөттөрүн уругунан өстүрүү биринчи жолу мына ушул Марал-Башыда башталган. Бүгүнкү күндө бул питомник

арча көчөттөрүн өстүрүү боюнча бай тажрыйбага ээ болду деп айтсак болот. Азыр бул жерге олжөбүздүн ар кайсы республикаларынан окумуштуулар келип, арча көчөттөрүн өстүрүүгө үйрөнүүгө татыктуу болгон методдор менен таанышып кетип жатышат. Арча көчөттөрүн көбөйтүү, аларды башка жерлердин климаттык шарттарына ылайыкташтыруу боюнча илимий-изилдөө иштери да жүргүзүлүүдө.

Беш-Конуштун арчаларынан башка шилби, четин, караган, карагат жана ушулар сыяктуу бадал жыгачтары да бар.

— «Талдык өрөөнүндөгү Беш-Конуш мурда жайлоо катарында гана пайдаланылуучу, ал эми арча токойлору азыркыдан көп болучу — деп айтышат ошол аймакта жашаган карыялар. Ырас, кийинки жылдарда арча токойлорун коргоо бир топ жакшырды. Ар ким өз каалашынча кыйып кетүүгө тыюу салынды. Ушулар сыяктуу корулгон камкордуктарга карабастан, арча көчөттөрүн тигүү, аларды карап өстүрүү, дагы эле ойдогудай болбой жатат.

Ош областында «Беш-Конуш», «Марал-Башы» өңдөнгөн табияты сонун, эс алып көңүл ачууга кооз жерлер көп. Мисалды алыстан издебей эле ушул Беш-Конушту алалык. Эгерде Беш-Конушка карай кеткен жолду кеңейтип, машина каттоого мүмкүн болгон шартты түзүп, ал жерде пионердик лагерь, эмгекчилерге дем алуу үйүн уюштурса болот. Бирок, тийиштүү мекемелер, жетекчилер бул сыяктуу чечилүүгө мүмкүн болгон маселелердин үстүндө али ойлонуша элек.

Түштүк Кыргызстанда арча токойлору Алай жана Түркстан тоолорунун күңгөй капталдарында таштак жерлерде таралган. Мында арчанын үч түрү өсөт. Тоонун улам чокусун карай жогорулаган сайын арчалар суюлуп, Түркстан жана Заравшан арчалары, жалпак арчалар менен алмашат.

Арча токойлору Түркстан тоолорунда — Лейлек, Баткен райондорунун аймагында мындан 30—40 жыл му-

рункуга караганда бир канча азайып кеткендигин айтмакчыбыз. Анткени, токойлор мал жайыттарына чектеш болуп өз эркинче коё берилгендиги, ошондой эле отун үчүн пайдалануу сыяктуу кемчиликтерди көрсөтүүгө болот. Мисалы, Түркстан тоосунда Төө-Жайлоосу жайгашкан. Ушул жайлоонун төрүнө чейин 1940—1945-жылдарда азыркы мал жайыттарынын орду бүтүндөй арча токойлору менен капталып жаткан. Караңгы-Сай, Чешме, Кум-Белде арча токойлору аз калды. Бир убактарда калың өскөн жапырак арчалар жер бетин көрсөтпөй турчу. Ал эми азырчы? Бүгүнкү күндө бул аймактар жайыт катарында гана колдонулат. Арча токойлору тоонун бийик капталдарында гана сакталып калган.

Лейлек, Баткен, Фрунзе райондору Алай, Түркстан тоолорунун этектерин, адырларды, ички өрөөндөрдү кучагына алат. Ал райондордун жалпы ээлеп турган аянты 14300 чарчы километр. Негизги өрөөндөр Куу-Сай, Исфана, Таш-Рават, Чаркөө, Лейлек, Хайдаркан, Охна, ал эми түздүктөрдөн Кулунду-Арка, Баткен. Аталган өрөөндөр менен түздүктөрдүн ар кайсы жерлеринде адырлар, кокту-колоттор, жылга-жыбырлар көп. Тоо этектеринде, адырлардын күңгөй капталында эрозиялык процесстердин натыйжасында пайда болгон ар түрдүү көлөмдөгү сайлар, жарлар, коолор аздап болсо да кездешет. Жогорку өрөөндөр — түздүктөр жаратылыш шарттарынын түзүлүшү жагынан дыйканчылык үчүн ыңгайлуу. Ошондуктан, ал аймактар айыл чарбачылыгы үчүн пайдаланылып, көп бөлүктөрү оазисттерге айландырылган.

Мурдагы көрксүз талаалар көрктөнүп, суудан өксүп жаткан чөлдөргө каналдар аркылуу суу чыгарылып кулпунуп гүлдөгөн маданий аймакка айландырылды. Мисалы, Лейлек районунда Кулунду, Арка, Баткен районунда — Баткен түздүгү — Төрт-Көл суу сактагычы, Фрунзе районунда Хайдаркан өрөөнү, Бүргөндү массиви өздөштүрүлүп, көрктүү айылдар, сугат аянттары, мөмө-жемиш бактары пайда болуп жатат.

Кулунду-Арка өрөөнүн өздөштүрүү 1950-жылдарда Кулунду каналы казылып, суу чыгарылгандан баштап ал аймактар чөлдүү боз талаадан кулпунган оазиске айланды. Мында бак-дарактарга оронгон жаңы селолор пайда болду. «Коминтерн» совхозу менен «Кулунду» колхозу өсүп чыкты.

Өрөөндүн элдүү пункттарын бири-бири менен байланыштырып туруучу машина жолдорунун бойлоруна ар жыл сайын бак-дарак көчөттөрү олтургузулат. Бирок, аларды багып, өстүрүү талаптагыдай жүргүзүлбөгөндүктөн, куурап, сынып жок болот. Көчөлөрдүн эки тарабы бак менен курчалып турса — бул биринчиден, айланага эстетикалык көркөмдүктү берсе, экинчиден, мээ кайнаткан ысыкта көлөкө түшүп, ырахат берет адамдарга. Ушундай эле Исфана — Баткен — Пүлгөн, Исфана — Кулунду — Арка, Исфана — Тогуз-Булак — Айбике, Исфана — Сүлүктү шаарын жана башка элдүү пункттарды байланыштырып туруучу машина жолдорунун бойлорун жанылдандыруу көңүлгө толорлук абалда эмес.

Токой массивдеринин негизин арча түзөт. Токойлорго жакын жайгашкан селолордон айрым адамдар арчаларды кыйышып, отун жана курулуш иштерине пайдаланышат. Тилекке каршы, кыйганды, уурдап кеткенди билген адамдар көчөт олтургузууну ойлоруна да алып коюшпагандыктарына жол болсун. Бул аймакта тоо капталдарына жаш көчөттөрдү тигүүгө көңүл бурулбайт. Албетте, токой жыгачтарын кыйгандар, алардын ордун жаңылары менен толуктабаса, анда табигый токой ресурстары кайдан жүрүп көбөйсүн.

Коммунизмдин материалдык-техникалык базасын түзүүдө жаратылыш байлыктарынын бардык түрлөрүнүн ичинен тоолуу аймактардагы токойлорго айрыкча маани берилет. Ошондуктан кыртыштын эрозиясына каршы күрөшүү жана токой аянттарын толуктоо максатында Уч-Коргон токой чарбасынын Лейлек райондук токойчулугунун токойчулары баа жеткис көп иштерди аткарыш-

ты. Токой тилкелери улам жаңыдан олтургузулган жаш көчөттөрдүн эсебинен көбөйүп жатат. 9-беш жылдыкта райондогу «Коминтерн» совхозунда аянты 25 гектар жерди ээлеген 20, «Кулунду» колхозунда 37 гектар аянттагы 21 токой тилкелери өстүрүлдү. 1971-жылы тоо кыркаларына 33 гектар жерге жаш көчөттөр олтургузулган болсо, 1975-жылда токой тилкелери дагы 70 гектарга жакын жерге көбөйтүлдү. Тогузунчу беш жылдыкта арча, мисте, бадам өстүрүлгөн токой аянттары 269 гектарга жетти.

ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДЫН ТОКОЙ ЧАРБАЛАРЫ

1918-жылдын 5-апрелинде жумушчу-дыйкан жапа солдаттар Советинин депутаттарына жазган катында Владимир Ильич Ленин мындай деген: «Каардуу согуш чоң аянттагы токойлорду өрттөп жок кылды. Талаалар жылаңач калды. Ошондуктан, элдин кызыкчылыгы үчүн бул жерлерге кечиктирбестен, кайрадан карагайларды жана башка дарактарды өстүрүү зарыл. Кайсы жерде токой болсо, мына ушул жерде кайберен да, байлык да көп болот». Ошол эле 1918-жылдын 27-майында Бүткүл союздук Борбордук Аткаруу Комитети токойлорду көбөйтүү жана коргоо боюнча алгачкы жолу программалык маанилүү документти кабыл алган. Ошондогу кабыл алган программа ушул бүгүн да өз күчүн жогото элек.

КПССтин XXV съездинин директиваларында токой чарбасын өнүктүрүү боюнча чаралардын чоң комплексин жүргүзүү белгиленген, бул Кыргызстанга, анын ичинде Ош областына да тиешелүү.

10-беш жылдыкта область боюнча 2,1 миң гектар аянтка токой жыгачтарынын жаш көчөттөрү олтургузулат. Ал эми жапайы мөмө-жемиш даярдоо 2200 тоннага жеткирилмекчи. Областын аймагында мөмө-жемиш токойлорунун аянты жылдан-жылга көбөйүүдө. Мисалы, 9-беш жылдыктын акырында Түштүк Кыргызстанда жаңгак

мөмө башкармасы боюнча жалпы жаңгак токоюнун аянты — 24705 гектарга, мисте — 19448 гектарга, алча — 562 гектарга, алмурут — 144 гектарга жеткирилди.

1945-жылы апрелде өкмөтүбүздүн атайы чечими менен областтын территориясында токой чарбалары уюштурулган.

Азыр республиканын түштүгүндө (1975-жылдын эсеби боюнча) 15 токой чарбасы жана Сары-Челек коругу, Түштүк Кыргызстан токой мөмө-жемиш тажрыйба станциясы жана Гава тажрыйба токойчулугу бар. Түштүк Кыргызстан мөмө-жемиш тажрыйба станциясы Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын биология институтуна караштуу. Булардын милдети жана максаты — токой чарбачылыгын өркүндөтүү менен бирге, анын маданияттуулугун арттыруу жана чарба үчүн курулуш материалдарды, мөмө-жемиштерди берүү, аларды коргоо болуп саналат. Окумуштуулардын илимий эсептөөлөрүнө караганда өлкөбүздүн калкына ар жылына 700—790 миң тонна жаңгак керектелет. Ал эми азыр биздин мекенибиз боюнча бар болгону 20—30 миң тонна гана жаңгак жемиши даярдалат. Албетте, бул өндүрүлгөн жаңгак элибиздин талабын канааттандыра албасы белгилүү. Ошондуктан, Кыргызстандын түштүгүндө жаңгак токойлордун аянтын көбөйтүү, жаш көчөттөрдү ырааттуу түрдө олтургузууну колго алуу зарыл. Ырас, али да Чаткал, Фергана, Алай, Түркстан тоо кыркаларынын өрөөндөрүндө ачык аймактар, көчөт олтургузууну талап кылган жерлер көп. Аларга жаш көчөттөрдү олтургузуу керек.

Биз төмөндө Түштүк Кыргызстан территориясындагы айрым токой чарбаларына толугураак токтолуп, аларга мүнөздөмө берүү менен бүгүнкү жана эртеңки келечеги-не токтолуп өтүүнү ылайык көрдүк.

Ош токой чарбасы. Бул токой чарбасынын жалпы аянты 380,5 миң гектарга барабар. Ага 6 токойчулук — Ноокат, Алайкуу, Чоң-Алай, Гүлчө жана башкалар кирет. Токой чарбасынын кызматкерлери жана жу-

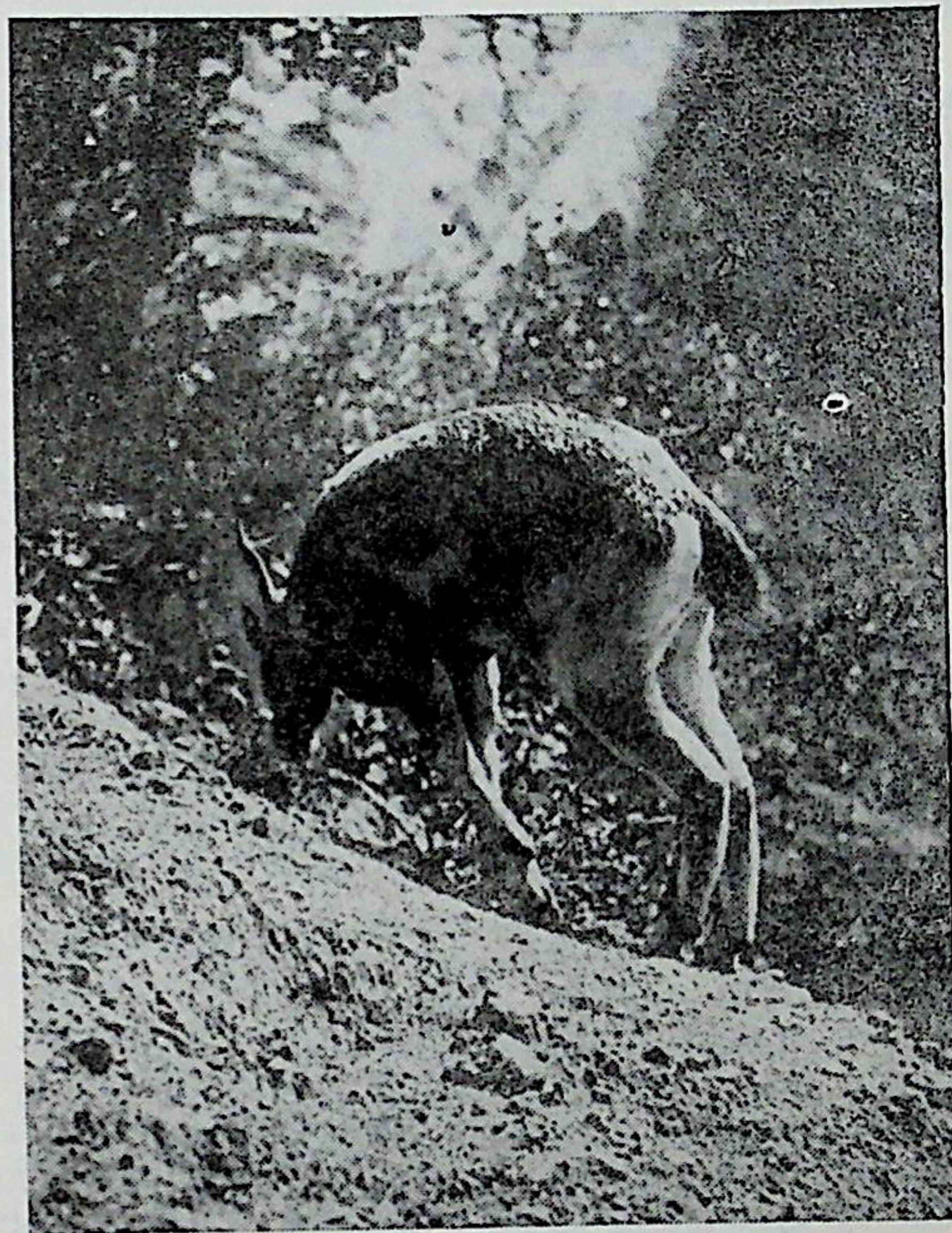

мушчулары КПССтин XXV съездинин чечимдерине шыктанып, өздөрүнө алган тапшырмаларды ийгиликтүү орундоо үчүн күч-аракеттерин жумшап жатышат. Коллектив ар жылы 150—200 гектар аянтка жаш көчөттөрдү олтургузуп, алардын өсүшү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүүгө жетишүүдө. Токой чарбасынын токойчулары өткөн 9-беш жылдыктын ичинде 109 миң гектар аянтка карагай, арча, алма, жаңгак дарактарды тигишти. Ошондой эле адырларга, саздуу жерлерге, жарлардын жээктерине колхоз-совхоздордо пайдаланууга жараксыз болгон 53 гектар аянтка жаш көчөттөр олтургузулуп, азыр бой тиреп өсүп жатат.

Кийинки жылдарда областтык борбордон 200 км. алыста жайгашкан Алай-Куунун токойчулары жаратылыштык байлыктарды сактоо, көбөйтүү боюнча жакшы аракеттерди жасашты. 9-беш жылдыкта Карагаттыда, Саваярда, Тар-Көлдө, Кайыңдыда жана Кашка-Сууда жүздөгөн гектар аянтка карагай, арча, ак кайың жана мөмө-жемиш токойлорунун жаш көчөттөрүнөн олтургузулду. Алай-Куу өрөөнүндө кооз жерлер көп. Ал кооз жерлерди эмгекчилердин дем алуу жайына айландырууну да ойлоштуруу керек. Дагы бир айта кетчү көп, токой тилкелери элдүү пункттардан анчалык алыс эмес. Биздин айталы дегенибиз Алай-Куу өрөөнүндө тоонун капталдары, дарыялардын жайылмалары, алабы жашыл токой тилкелеринен турат, ал эми аймагы кең айылдарда өскөн дарактардын карааны аздай байкалат. Ошондуктан, айыл ичин жашыл аймакка айландырууга болот. Бирок, ага жеткиликтүү көңүл бурулбай жатпайбы.

Ноокат токой чарбасы Алай тоо этегинде жайланышкан. Кыргыз-Атаны карай сапар тартып калсаңыз, көкмөк тартып жыпар жыттуу арчанын жыты буруксуп, таштан-ташка урунуп, ак көбүк чачып агып жаткан Кыргыз-Ата суусун көрүп, көңүл толкуп, өзүңдөн-өзүң жеңилденип, ырахаттана каласың. Кара-Гой, Кыргыз-Ата, Чили-Сай өрөөндөрүнүн токой байлыктарын

айтпа. Анда арчанын, карагайдын жана бадал жыгачтарынын нечен түрлөрү бар. Токой кызматкерлери жана жаратылышты сүйүүчүлөр жыл сайын токойлордун астын жумшартышып, ачык аянттарга жаш көчөттөрдү олтургузууну жакшы жүргүзөт.

Кийинк. Кызыл-Үңкүр капчыгайында. Э. Мамадалиевдин фотосу.

Ноокат токой-тажрыйба чарбасынын уюшулгандыгына (1976-жылы) 20 жыл болот. Ал чарбанын жалпы аянты 1150 гектар жерди ээлейт. Чарбанын негизги милдети-ачык аянттарга жана токойлору суюлуп бараткан жерлерге арча көчөттөрүнөн тигүү, алардын өсүшүнө көз салып кароо. Ошону менен бирге ар түрдүү токой жыгачтарын тажрыйба катарында өстүрүп, кандай рельефтик шартта жана климаттык өзгөчөлүктөрдө тез өсүп, өндүрүштүк керекке жарай тургандыгына изилдөө жүргүзүлөт. Бул чарбада анын коллективи тарабынан мурда мындай шартта өспөгөн 65ке жакын ар түрдүү дарактып түрлөрүн тажрыйбадан өткөрүштү. Ошондой эле Орто Азия жана Казакстанда биринчи болуп, тажрыйба чарбасында арчанын тобурчагынан көчөт өстүрүүнү тажрыйбадан өткөрүү жакшы эффект бергендигин сыймык менен белгилөөгө болот.

Совет бийлигинин ичинде Эски Ноокат өрөөнү боюнча миң-миңдеген бак-дарактар отургузулду. Азыр Кыргыз-Ата, Чиле, Хош-Чап, Чачма сууларынын өзөндөрүндө, алардын өрөөндөрүндө жайлашкан элдүү пункттарда, жолдордун жээктеринде жана тоолордун каптал беттеринде адам баласынын колунан жаралган токой аянттары айлананы көрктөнтүп өсүп тургандыгы өтө кубанычтуу. Ноокат токой чарбасынын коллективи райондун аймагында алманын ар кандай сортторун өстүрүүгө кеңири жол коюшкан, ал жыл сайын жүзөгө ашырылып тигилүүдө.

Өзгөн токой чарбасы. Чарбанын карамагында 30 миң гектар аянтта токой тилкелери бар. Токой массивдерин өстүрүүгө токой чарбасынын коллективдери уюшкандык менен иштеп жатышат. Токойчулар ар бир түп даракты кандыра сугарууга далалаттанышат. Чымбай участкасында 171 гектар аянттагы бак-дарактарды өз убагында сугарып, ойдогудай кароого алышкандыктан, жаңыдан тигилген дарактардын 98%ти көктөп, калың даракка айланды. Ильичевка, Куршап, Калинин, Дөң-

Булак, Салам-Алик, Көлдүк, Семиз-Көл участкаларында да жыл сайын жазында кара жыгач, жаңгак, алма жана декоративдик дарактарды тигүү уюшкандыкта жүргүзүлүп жатат.

Токой чарбасынын жумушчулары жана багбандары суу чыкпаган 3500 гектар аянттагы бак-дарактарды суу менен камсыз кылуу максатында кошумча 7 жерге дамба курушту. Азыр мындагы дарактар суудан өксүбөстөн өз убагында сугарылып турат.

Өзгөн токой чарбасынын токой массивдери Кызыл-Чарбак, Ак-Терек, Ара-Гөл деген жерлерден орун алган. Анда жапайы жүзүм, алма, алча, итмурут, долоно, арча, карагай өсөт. Ошондой эле Кара-Таш, Кыпчыма, Чаар-Таш, Чоң-Кулубек, Кичи-Кулубек бөксө тоолорунун капталдарында аралаш өскөн токой аянттары да бар. Ырас, бул тоолордун капталдарында токойлор сейректелип калган. Ошол ачык жерлерге көчөт отургузулса, 5—6 жыл ичинде жер бетин жашыл жалбырактуу токой тилкелери каптап, айлананын көркү кооз жана сулуу болору талашсыз. Токой чарбасынын кызматкерлери ушул сыяктуу маселелерди ойго алышса.

Качыр-Аалы өрөөнү өзүнчө эле курорттук жай. Мында токой жыгачтарынын, бадалдардын ар кандай түрлөрүнөн өсүп, турганына күбө болосуң. Жазында өрөөндө малчылар отурукташат. Мында көбүнчө чарбанын саан уйлары багылат. Алар күнү-түнү токой арасында оттошот. Албетте, көп жаш көчөттөр малдардын туягынын астында калып, андан ары жетилип өсө албайт. Малчылар токойлорду аралап отун даярдашат. Бул жаратылышка токойлорго жасалган жат көрүнүш эмеспи.

Өзгөн токой чарбасынын территориясында кокту-коллоттор жарлар да кездешет. Аларга каршы күрөшүүдө бак-дарактарды олтургузуу зарыл. Мындай жерлерди «Яссы», «Ийри-Суу», «Алга», «Куршап» совхоздорунун территорияларынан жолуктурууга болот.

Ачы токой чарбасы. Мындан 16—17 жыл мур-

да азыркы «Ачы» токой чарбасынын территориясында Кызыл-Октябрь, Чкалов атындагы колхоздор жайгашкан. Ал территорияларда отурукташкан эл токой байлыктарынан каалагандарынча пайдаланып келишкен. Имараттарды, үйлөрдү куруу үчүн токой жыгачтарын пайдаланган. Ал эми токойлордогу мөмө-жемиштерди ким канча кааласа, ошончо терип жыйнап алып келишкен, токой ичиндеги шибер чөптөр жеке менчик коомдук малдарга жедирилип, жаш көчөттөргө да көп зыян келтирилген.

1959-жылы мындагы колхоздор иргелишип кошулуп, азыркы «Ачы» токой чарбасы уюшулган. Мына ошондон тартып, токойду кыркуу, мөмө-жемиштерди талап-тоноп кетүүчүлөрдүн саны азая баштады. Ачы токой чарбасында 6345 гектар аянтты мөмө-жемиш берүүчү дарактар түзөт. Алардан жылына 30 тонна жаңгак, 354 тонна алма, 100 тонна алча өндүрүлөт. Бирок, айрым жүрөктү ойүгөн, өкүнүчтүү маселелердин жана азырга чейин чечилбей жаткан проблемалардын бар экенин көрүп туруп ичин туз куйгандай ачышат.

«Ачы» өлкөбүздөгү бирден-бир мал баккан токой чарбасы болот. Азыр анын карамагында 13 миңден ашык кой, 1,5 миңге жакын ири мүйүздүү мал жана 600го жакын жылкы бар. Биздин оюбузча ачылыктар мындан ары биротоло мал багуунун же токой өстүрүү кесипчилигине өтсө дурус болот. Чарбанын токойчулары ар жылы мөмө-жемиш көчөттөрүн олтургузушат, бирок, ал тигилген жаш көчөттөр, эгилген мөмө-жемиштердин уругу өсүп, жетилип, жумшалган адам эмгегинин акыбети кайтып жатабы? Жок. Тескерисинче, жылдагысын жылда «Москва», «Ленин-Жол», Энгельс атындагы колхоздордун коомдук малдары тебелеп, тепсеп жеп жатат. Токой кызматкерлери аны көрүп билип турушса да чечкиндүү каршылык көрө алышпайт. Дагы бир кейиштүү абал, кой короолору менен уй сарайлары токой чарбанын башка коругу — жыгач мистелүү жерлерге салынгандыгы кызык. Анан кантип Ачы аймагында токойлорду көбөйтүү,

коргоо өз күчүндө деп айтууга болсун? Алдыдагы милдет — токой чарбада баш аламандыкка жол коюлбасын үчүн жогорудагыдай терс көрүнүштөрдү жоюп, ар бир токойчу чын жүрөгү менен токойлорду коргоого, анын ар бир дарагына, бадалына чейин сүйүп, алардын көп болуп берекелүү болушуна жетишүүлөрү тийиш.

Кызыл-Үңкүр токой чарбасы. Чарбанын токой аянты 57920 гектар. Ал тилкелер негизинен 4 токойчулукка бөлүнөт. Токойчулар токой массивин сактоо жана жаңыртуу боюнча зор иш жүргүзүп жатышат. Улуу Ата Мекендик согуштан кийинки жылдардын ичинде бул жерде Чаткал тоолорунун капталдары дээрлик жашылдандырылды.

Кийинки жылдарда калың өскөн токойлорду суюлтуу, артыкбаш шактарын кыюу, жапайы алмаларды кыйыштыруу агротехникалык эрежелердин негизинде өткөрүлөт. Ар жылы 100 гектар жерге грек жаңгагынын көчөттөрү тигилип, ондогон гектар аянтка мөмө-жемиштү жана декоративдүү дарактардын уругу эгилет. Жыл сайын токой арасындагы бош жерлерге, тоо боорлоруна көчөттөрдү олтургузуунун натыйжасында токой аянттары кеңейип жатат. Азыркы мезгилде чарбада 4880 гектар аянтты жаңгак грек жаңгагы ээлейт. Токойчулукту өнүктүрүүгө илимдин жетишкендиктери кеңири пайдаланууда. Алсак Кең-Кол, Көк-Ой, Кара-Үңкүр токойчулугунда Кыргызстандын жана башка боордош республикалардын окумуштуулары тарабынан токой жыгачтарын климатташтыруу боюнча илимий тажрыйба иштери жүргүзүлүп жатат.

Кызыл-Үңкүр токой чарбасынын жумушчулары жыл сайын 3—5 миң кубометр отун даярдашып, 3—4 миң центнер грек жаңгагын, 3000—3800 центнер тоо алмасын, 500—700 центнерден алча жана жүздөгөн центнер бал даярдашып, мамлекетке өткөрүшөт. Коллектив 10-беш жылдыкта өздөрүнө алган план-милдеттенмелерин ашыра орундатышат. Ал үчүн мүмкүнчүлүктөр жетиштүү.

Киров атындагы токой чарба: Бул чарбага Дашман, Арсланбап участкаларындагы токой аянттары карайт. Ошондуктан, ал участкалардын ар биринин токой байлыктарына өз алдынча токтолобуз.

Дашман — Ош областындагы жаңгак токойлорунун мекендеринин бири. Ал чыгышынан Кызыл-Үңкүр, Түштүк — чыгышынан «Ачы» токой чарбалары менен чектешет, жеринин көпчүлүк бөлүгү деңиз деңгээлинен 700—1200 метр бийиктикте жаткан адырлар тилкеси. Дашмандын түндүк чети Бабаш, Алмалык тоолорунун этегине чейин созулат. Батыш тарабы Арсланбап, Гумхана селолоруна чейин жетет. Токойдун аянты 3150 гектар, анын 1600 гектарын грек жаңгак токою түзөт. Бул участканын токойчулар коллективинин аракети арымдуу болгондуктан, алар «Коммунисттик эмгектин участкасы» деген жогорку наамды жеңип алышкан.

Чындыгында да Дашман — жаңгактын, ошондой эле алма, алчанын да кени болот. Токой массивинин аянты жаш көчөттөрдүн эсебинен жылдан-жылга көбөйүүдө. Мисалы, ар жылы 20—30 гектар жерге мөмө-жемиш көчөттөрү олтургузулууда. Аларды багып өстүрүү да ойдогудай уюштурулган. Отун жана тоют даярдоо жумуштары да уюшкандыкта жүргүзүлөт. Жыл сайын 1000—1400 кубометр отун, 160—200 тонна тоют даярдалат.

Дашман участкасында 40ка жакын түтүн эл жашайт. Алардын кары-жашы дебей токойго чоң маани беришет.

Токой чарбасынын экинчи участкасы — Арсланбап, мында 100—150 жыл жашаган жаңгактар кездешет. Жаңылары дагы тигилип жатат. Жайдын аптабында Арсланбап аймагы ушунчалык ажайып, кооз болуп көрүнөт көзгө. Токой аянттарына көз чаптырсаң тим эле көздүн жоосун алган көк «деңиз» сыяктуу өңдөнөт. Ал эми токой ичинен тике асманды карасаңчы? Өзүнчө эле ырахат. Айланадагы сулуулукка боюн балкып, көңүлүң көтөрүлөт. Арсланбап жөнүндө ырлар жазылып, көптөгөн чыгарма-

лар жаралганы белгилүү. Анын токоюн көбөйтүү жана коргоо боюнча кандай камкордуктар көрүлүп жатат? Сөздү мына ушундан баштасак:

Эмне үчүндүр кийинки жылдарда жергиликтүү элдер тарабынан жаңгак жыгачтары ысырап болуп, кээде ачык эле кесип кетүүгө жол берилүүдө. Эмне үчүн мындай деп сурасаң жооптуу жолдоштордон, ага алардын айрымдары: «Жаңгактын бул жыгачтары эми керектен чыкты. Көп жыл болгондуктан булардын тигилгенине, эми түшүмдү аз берет». — деген шылтоого жамынышат. Жаңгак жыгачы канча жыл жашабасын, ал өз сапатын жоготпосу илимде белгилүү. Жаңгак жыгачы карагайдан 25 эсе кымбатка турарын унутпасак. Окумуштуулардын илимий далилдөөлөрүнө караганда жаңгак жыгачы канчалык көп жыл жашабасын, анын түшүмдүүлүгү да ошончо көп болот.

1975-жылы Арсланбапка Москвадан келишкен токой адистеринин бир тобу жаңгак токойлорунун санитардык абалынын начар экенин, жыгач ооруларынын пайда болгонун жана токой байлыктарын коргоо иши талаптагыдай деңгээлде жүргүзүлбөй жаткандыгын белгилешкен. Ооба, бул сыяктуу кемчиликтерге жол койбоо токой чарбаларынын коллективдеринин алдындагы негизги милдеттеринин бири.

Афлатун токой чарбасы: Райондун территориясында Сары-Челек мамлекеттик коругунан тышкары Афлатун, Аркыт, Жаңы-Жол токой чарбалары бар. Аталган токой чарбаларында Ак-Сай, Жалпак-Таш, Кара-Суу жана башка областта гана эмес республикада даңкы чыккан белгилүү токой массивдери бар. Алардын көпчүлүк бөлүгүн жаңгак токою түзөт.

Токой байлыктарын коргоо жана аянтын көбөйтүү маселелери Афлатун токой чарбасында жакшы. Мында токойчулук боюнча 127 гектар аянтка мөмөлүү жемиш бактарынын жана 100 гектар жерде селге, жарларга каршы күрөшүү максатында бадалдардын көчөттөрү олтур-

гузулган. Ал эми жаш көчөттөрдү тигүү жыл сайын жүргүзүлөт.

Афлатун капчыгайында карагай токойлорунун аянты көп жерди ээлейт. Мындан токой чарбасы жылына 1500 кубометрден көп карагай жыгачын даярдоого үлгүрөт. Коллектив 2000 гектар жердеги жаш көчөттөрдү багып өстүрүүнү жакшы камкордукка алышкан. Капчыгайдын алыскы төрүндө жылдар бою кол тийбеген баалуу токой массивдери бар. Мындай берекелүү аймактар Ашуу-Төр, Ой-Алма, Сары-Үңкүрдө.

Ырас, Жаңы-Жол районунун айрым токой чарбаларында токой байлыктарын коргоо иштери талаптагыдай уюшулган эмес. Айрым ээнбаш адамдар тарабынан токойлор кыйылып, мөмө-жемиштери уурдалган учурлар жок эмес. Мындайларга райондук жаратылышты коргоо коомунун инспекциясы тарабынан көп жолу штрафтар да салынды. Бирок, үйрөнгөн адат калабы... дегендей айрым адамдар өнөкөт адаттарын карматышып, токой байлыктарына суук колдорун салып келе жатышат.

Кара-алма токой чарбасы Көк-Арт өрөөнүнүн жогору жагында, деңиз деңгээлинен 1200—1300 метр бийиктикте жайгашкан.

Жашыл токойлорду аралап Көк-Арт суусу шаркырап агып жатат.

Кара-Алма, бул сөздү уккан адам кең аянттагы жашыл токойлорду, алмалардын көчөттөрүн көз алдына келтирет. Табият тартуулаган мындай сулуулук Кара-Алманын кокту-колотторунда, адырларында орун алган. Токой массивинин жалпы аянты 48 миң гектарды түзөт. Анын көпчүлүгүн грек жаңгагы ээлейт. Мындан тышкары мөмө-жемиш берүүчү дарактар канча! Ушул сыяктуу жаратылыштын адам баласына тартуулаган байлыктары жылдан жылга көбөйтүлүп жатат.

Кара-Алманын келбетин ырга кошуп, даңкын алыска тараткан акындардын бири Эсенгул Ибраев өзүнүн ырында:

Кош Кара-Алма кетип
барам, ыраактап,
Коюунда сүйүүм калды
кылактап,
Тартуулаган сени кыргыз
жерине,
Табийгаттын марттыгына
ырахмат,—

деп суктануу менен сүрөттөйт Кара-Алманын жаңгак-жемиш токоюн.

Берекелүү Кара-Алма жергесинде 5 токойчулук бар. Аларга Көк-Арт, Кара-Алма, Жалал-Абад, Сузак, Көк-Жаңгак токой чарбалары кирет. Токой кызматкерлери кийинки жылдарда Көк-Жаңгак шаарына жакын аймакка 900 гектарга жакын аянтка алма, алча, алмурут, жаңгак жана башка көчөттөрдү олтургузушту. Аларды кароо, багуу иштери жакшы жолго коюлгандыктан, мурда топурагы асманга сапырылып жаткан боз талаа, жашыл токой аянтына айландырылды. Токойчулар ар жылы 40—50 гектар аянттагы жапайы алмаларды түшүмдүүлүгү жогору болгон, даамдуу алмалардын сорттору «беревр желтый», «кондинслав» ж. б. жогорку сорттогу алмалар менен кыйыштырышат. Алардан жылга мол түшүм алынат. Мисалы, Кара-Алманын токойчулары 1975-жылы — тогузунчу беш жылдыктын акыркы жылында 460 тонна алма, 300 тоннадан ашуун алча, 250 тоннага жакын грек жаңгагы жыйналып, мамлекетке өткөрүлдү.

Кара-Алма мөмө-жемиш токойлордун гана мекени болбостон, ал эмгекчилердин дем алуучу сүйүктүү жайы да болуп саналат. Мында республикабыздан гана эмес, башка союздук республикалардан (Ленинград, Урал, Сибирь, Кавказ, Казакстан ж. б. жактардан) меймандар-туристтер келишет.

1970-жылы жайдын толуп турган кезинде боордош өзбек республикасынын адабият жана искусство чеберлери Көк-Арттын жашыл токойлорунда болушуп, бул жердин кооздугун, шактарында ийилип турган мөмөлөрдү

суктануу менен карап чыгышкан. Келген меймандардан Өзбек ССРинин эл акыны, Индия республикасынын Д. Неру атындагы жана эл аралык Лотос сыйлыктарынын лауреаты Зульфия Кара-Алма жөнүндө мындай деген: «Жер эмес бекен, чиркин! Мында жашагандар кандай бактылуу адамдар...».

Кара-Алма токой чарбасы. Жаңгак жыйноо. Э. Мамадалиевдин фотосу

Чындыгында эле Кара-Алманын жайкы көрүнүшү эң сонун. Бир көргөн адамдын көңүлүндө унутулгус эң жакшы элестерди калтырат. Бүгүнкү күндө анда эмгекчилердин маданияттуу эс алуулары үчүн керектүү шарттар түзүлгөн. Көк-Арт дарыясынын жээктерине пионер лагерлери жана эс алуу үйлөрү курулган.

Ырас, эс алууга келгендерден айрымдары токой арасында көгөрүп өсүп турган жашыл чөптөрдү ыксыз тегелеп-тепсешип, жаш көчөттөрдү сындырат. Жыгачтардын шактарын сындырышып, от жагышып, чай кайнатышат. Көпчүлүк учурларда токой ичиндеги көлөкөлүү жерлерде ар кандай таштандылардын — кагаз, консервалардын банкаларын, бош бөтөлкөлөрдүн иретсиз, туш келди жакта жайнап жатканын көрөсүң. Албетте, мындай кейиштүү көрүнүштөр табийгаттын байлыктарына таш боордук кылгандык.

Жыл сайын токой чарбаларында жаңы дарактар олтургузулган жүздөгөн гектар аянттар пайда болууда. Тилекке каршы, айрым токойчулук бригадаларда олтургузулган жаш көчөттөрдү өз убагында сугарып, талаптагыдай карашпагандыктан алар өсүп жетиле албастан, тез эле куурап жок болушат. Айрым жылдарда кээ бир токой жыгачтары ар кандай илдеттерге учурап, түшүмдүүлүк аз болуп калат. Ошондуктан, токой жыгачтарын ар кандай илдеттерден, зыянкечтерден сактоо, токойлордо орттун чыгышын болтурбоо үчүн камкордуктар токойчулар жана жалпы эле эл тарабынан жүзөгө ашырылып турушу керек.

Жаратылыштагы өсүмдүктөр дүйнөсүнө жоопкерсиздик менен мамиле кылуу — бул кечиримсиз күнөө. Ошондуктан жаратылыштын бирден-бир негизги элементи болгон токой байлыктарын көбөйтүү жалпы элдик иш экендигин ар бирибиз көңүлдүн тереңинде сактоого тийишпиз.

Түштүктүн мөмө-жемиш жаңгак токойлору өздөрүнүн жаратылыш тартуулаган кооздугу менен гана чектелбейт. Ал эл чарбасында да зор роль ойнойт. Алсак токой эң

оболу отун жана эң сонун курулуш материалдары катары колдонулса, экинчиден ал кыртышты эрозиядан сактайт. Жергиликтүү эл мурунку жана азыркы убакта токой жыгачтарынан боз үйдүн уук-керегелерин, камынгаларын, арабанын чабактарын, керектүү жыгач буюмдарын жасашат. Ал эми анын кабыктарын боёк иштеринде колдонушат.

Областтын чарбачылыгында арча токойлорунун да мааниси зор. Арча тоонун күңгөй беттерине, таштак жерлерге, кургакчылыкка чыдамдуу, өтө катуу жана көп убакытка чейин чирибей турган жыгач. Мындай баалуу жана көрктүү жыгачтын аянтын көбөйтүү жагып эске алуу керек. Азыркы мезгилде арчалуу токойлорду өстүрүү начар. Анткени, алар жайыттар катары узак мөөнөткө чарбаларга берилген.

Тоо этектеринин, адырлардын капталдарынын эңкейиши 12—15 градус жаткан жерлерге токойлорду, бактарды тигүү кол менен жүргүзүлөт. Ал эми капталдардын эңкейиши 15 градустан жогорку жерлерде туурасы 2—3 метрге жеткен тектирчелер даярдалат да аларга көчөттөр олтургузулат.

Окумуштуулардын маалыматтарына караганда токойлорду тигүү, аны өстүрүү жана кароо үчүн кеткен ыгымчыгымдар толугу менен акталат да жылына 140 сомдон 250 сомго киреше берет.

Табигый токой жыгачтарды, бадалдарды жана тигилген көчөттөрдү сактоодо, алардын продуктуулугун артырууда ар түркүн токой зыянкечтерине, курт-кумурскаларга каршы күрөшүү чоң мааниге ээ. Бул максатта илимдин, техниканын жетишкендиктерин пайдалануу керек. Мисалга вертолет, самолетторду дары чачуу иштерине колдонууда чарба кызматкерлеринин экономикалык жактан мүмкүнчүлүктөрү бар.

Ошентип, Түштүк Кыргызстандын жери — тоолору, атыр жыттуу таза абасы, капчыгайлуу төрлөрү, арчалуу аймагы, жаңгактуу кокту-колоттору жана жылга-жыбыттары жаратылыштын ар кандай ресурстарына бай. Ооба, түштүктүн бадалдары, арча, карагайлары, мөмө-жемиш дарактары Ош областынын экзотикасынын кооздугуна кооздук, көркүнө көрк кошуп, ого бетер аны кереметтүү кылып, адамдарга ырахаттын, жашоонун шартын түзүп берген өңдөнөт. Кыргыз дарактарынын мөмөсү гана пайдаланылбастан, алардын тамырынан жалбырактарына чейин адам баласынын түрдүү керектөөлөрүнө жумшалат. Жаңгактын, арчанын, тоо мистесинин, карагаттын дарылык касиети жөнүндө бүгүнкү күндөгү илимий изилдөөлөр аныктап жатат. Мисалы, жаңгактын кургак жалбырагын сууга кайнатып теридеги пайда болгон ар кандай жараттарга пайдаланса дары болот. Карагат кан тамырлардын басымы жогорулаган учурда, аны мурунку калыбына келтирип ден-соолуктун жакшырышына мүмкүндүк берет. Демек, түштүктүн мөмө-жемиштери адамга кубат гана бербестен, кээ бир оору-сыркоолордун айыгышына да жардам берерин илимий далилдөөлөр ырастады.

ЖАРАТЫЛЫШТЫ КОРГОО — ЖАЛПЫ ЭЛДИК ИШ

Жогоруда биз Түштүк Кыргызстандын кооз жерлери болгон Сары-Челек коругу, Арсланбап аймагы, Кара-Алма жана Кара-Шоро токой чарбаларына токтолдук. Бул бөлүмдө жалпы Ош областында токойлорду, өсүмдүктөрдү коргоо, көбөйтүүнүн актуалдуу маселелерине жана жаратылышты коргоонун областтык, райондук, коомдук уюмдарынын иштерине токтолобуз.

Жаратылыш байлыктарын үнөмдүү пайдаланууга адамзаттын генийи В. И. Ленин айрыкча көңүл бурган.

Мисалы, 1917—1922-жылдардын аралыгында анын колу коюлган же түздөн-түз көрсөтмөлөрү боюнча табигый байлыктарды пайдалануунун социалисттик принциптерин аныктаган көптөгөн декреттер менен ар кандай маанилүү чечимдер кабыл алынган. Азыр лениндик көрсөтмөлөр совет адамдары тарабынан ырааттуулук менен турмушка ашырылып жатат.

Эл чарбасынын дүркүрөп өнүгүшү, албетте, суу ресурсуна көз каранды экендиги талашсыз. Ал эми өзөндөрдө суунун жетиштүү болушу тоолордун капталдарында токой массивдерин туташ көбөйтүүгө байланыштуу.

Токой массивдеринин көпчүлүгү Кыргызстандын Түштүгүнө тиешелүү. Арча жана карагай токойлору башка токой жыгачтарына салыштырганда көптүк кылат. Мисалы, арча, карагай токойлорунун жалпы аянты 147 миң гектарга барабар. Ал эми мөмө-жемиш токойлорунун аянты жылдан-жылга өсүүдө. Кыргыз ССРинин токой фондусундагы негизги орунду жогоруда айтылгандай Ош областында, Фергана, Чаткал тоо кыркаларынын капталдарында жайгашкан жаңгак-жемиш токойлору ээлейт. 1944-жылы, СССРдин Эл Комиссарлар Советинин атайын буйругунун негизинде Жалал-Абад жана Ош областтарынын токой аянттарын сактоо жана көбөйтүү максатында, алар мамлекеттик мөмө-жемиш токой коругу-заказниги деп жарыяланат. 1947-жылдан баштап, токой массивдери токой чарбаларынын карамагына өткөрүлөт, мына ошол мезгилден тартып токойлорду калыбына келтирүү ачык каксоо жерлерге жаш көчөттөрдү олтургузуу иштери башталат. СССР Министрлер Совети 1950-жылдын июлунда «Кыргызстандагы жемиш токой дарактарын калыбына келтирүү жана өнүктүрүү жөнүндө» токтом кабыл алат. Андан бери (1976-жылга чейин) 26 жыл өттү. Бул жылдар ичинде Кыргызстанда, анын ичинде Ош областынын токой чарбаларында көп иштер иштелип токойлорду коргоо проблемалары жакшырды. Маселен, 1950—1975-жылдар ичинде 50 миң гектардан ашуун аянтка жаңгак, мис-

тепип жаш көчөттөрү олтургузулду. Бул аталган байлыктар «Орто Азиянын бермети» деп аталат.

Токой байлыктарын көбөйтүү, анын ресурстарын үнөмдүү жана сарамжалдуу пайдалануу иштери совет бийлигинин учурунда гана башталат. Ал эми Улуу Октябрь Социалисттик революциясына чейин токой жыгачтары падышачылык өкмөт тарабынан жырткычтык менен кыйылып жок кылынган. Айрыкча, 1878—1889-жылдарда Түштүк Кыргызстандын токой массивдериндеги баалуу дарактар системасыз жана ыраатсыз түрдө кесиле баштагандыгын тарых баян этет. Анын себеби, токой аянттарынын ордуна пахта аянттарын кеңейтүү кызыктуу болгон. Ошондуктан, көп аянттардын токою жоготулуп, анын жыгачтары, үй курууга, отун үчүн жана башка жеке чарбачылык иштерге жумшалган.

Азыр Түштүк Кыргызстандын токой массивдерин кеңейтүү жана көчөттөрдү олтургузуу, мөмө-жемиш берүүчү дарактардын асылдуулугун арттырууга айрыкча көңүл бөлүнгөн. Түштүк Кыргызстандын токой кызматкерлери жана жаратылыш коргоо коомунун мүчөлөрү ар жылы область боюнча миллиондогон түп жаш көчөттөрдү олтургузуп жатышат. Түштүк Кыргызстан боюнча тогузунчу беш жылдыктын ичинде (1970—1975-жылдарда) 6—7 миллион түп ар түрдүү көчөттөр олтургузулуп, алар азыр жашыл тилкелерге айландырылды. Жыл сайын областта жашылдандыруу контораларынын, өнөр жайлары менен айыл чарба коллективдеринин жана мекемелер менен окуу жайларынын күчү менен 1 миллион түптөн ашык мөмө-жемиш жана декоративдүү көчөттөр олтургузулат. Ырас, токойлордун аянтын кеңейтүү боюнча көрүлгөн ар кандай чаралардын жүргүзүлүп жаткандыгына карабастан, дагы эле областтын территориясында токойлордун аянты аз. Ошондуктан, айыл жана токой чарба коллективдеринин алдында жашыл аянттарды көбөйтүү милдети турат. Жолдордун, агын суулардын, өнөр жай жана балдар мекемелеринин, окуу жайлардын, ооруканалардын

айланасына жашыл дарактарды арбын олтургузуп, аларды сактоо керек. Ошондой эле селолорду көркөндүрүү да бүгүнкү күндүн зарыл милдетинин бири.

Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын XXV съездинин залкар чечимдеринде жаратылыш байлыктарын, айрыкча токой ресурстарын системалуу жана ырааттуулук менен пайдалануу, коргоо, жер кыртышын эрозиялык процесстерден — шамалдын, суунун, селдин, көчкүлөрдүн иштеринен сактоо чараларын көрүү баса белгиленген. Бул маселелер боюнча Түштүк Кыргызстанда токой байлыктарын коргоо боюнча бир катар чаралар турмушка ашырылып жатат. Алсак, 1975—1976-жылдарда гана Ош областынын райондорунда, чарбаларында 1,5 миң түп мөмө-жемиш жана декоративдик бак-дарактардын жаш көчөттөрү олтургузулду. Ошондой эле кооз гүл ачуучу бадалдар, 50 миң түп жүзүмдүн, миллиондон ашык роза жана башка гүлдөрдүн көчөттөрү олтургузулду.

Областын эл чарбасынын кызыкчылыгы бардык эл жашаган пункттардын жашыл бакка, кооз гүлзарга айланышын, тоо тизмектеринде, өрөөндөрдө айыл чарбасына жараксыз жерлерде токойлордун өсүшүн талап кылат. Областта жалпы пайдалануучу парктардын, скверлердин аянты 250 гектарга жакын. Албетте, бул элдин өсүп жаткан маданий талабын канааттандырбайт. Ошондуктан, өсүп турган бак-дарактарды, токой массивдерин кароо жана алардын аянтын кеңейтүү, өзүбүз жашап жана эмгектенип жаткан крайыбызды жашыл бакка, токой тилкелерине айландыруу керек. Тилекке каршы, иштин бул жагы дагы эле алымсынарлык эмес. Турмуштук фактыларга кайрылып көрөлү: «Южводстрой» трестинин Кара-Суу районундагы механизацияланган көчмө колоннасы Ак-Бура дарыясынын жогорку агымында көптөгөн аянтагы дарактарды кыркып жок кылышкандыгы кечиримсиз. Алар мүмкүн андагы колоттордон, дарыянын жээктеринин шагыл алгандыгы менен актанышар, жок, бул сыяктуу шылтоолорго жамынуу негиз болбойт. Анткени,

алар мындай шылтоо менен жүздөгөн, миңдеген түп дарактарга көз көрүнөө зыян келтиришти да.

1975-жылдын мартында Кыргыз ССРинин Министрлер Совети «токой жана бактарды коргоонун бир айлыгы жөнүндө» атайын чечим кабыл алган. Анын негизинде Ош областтык жана райондук (шаардык) аткаруу комитеттери иш чараларды белгилешип, заседаниелерде токойлорду жана бактарды коргоо боюнча маселелер талкууланган. Көрүлгөн мына ушундай камкордуктардын аркасында 1975—1976-жылдарда 1275 миң декоративдүү жана 162500 даана мөмө-жемиш, 713 миң тыт көчөттөрү олтургузулган. Мындан тышкары 180 гектар аянтка жемиш багы 45 гектар аянтка токой көчөттөрү олтургузулуп, Ош областынын аймагы жашыл бактуу, көркөм жерге айландырылган. Ошондой эле Ленин районунун эмгекчилери, токой кызматкерлери башкаларга үлгү болгондой мыкты иштешти. Алар кыска мөөнөттүн аралыгында 6200 жемиш багын, 7380 декоративдүү жана 323 түп тыт көчөттөрүн олтургузушкан. Мындан тышкары тоо этектеринде жүздөгөн гектар токой дарактарынын асты жумшартылып, арыктар казылып даярдалган. Токой дарактары калың өскөн жерлердин токойлору суюлтулуп, андай аймактан алынган жаш көчөттөр ачык каксоо жерлерге олтургузулган. Ленин районундагыдай эле өрнөктүү иштер областын башка территорияларында да уюшкандыкта өткөн.

Областык борбор Ош шаарын жашылдандыруу маселеси дайыма көңүлдүн борборунда болуп келүүдө. Кийинки кездерде Ош шаардык аткаруу комитети шаарды жашылдандыруу, бактарды, парктарды, Сулайман тоосундагы жаңыдан олтургузулган көчөттөрдү сактоого өзгөчө маани берип, бир топ иштерди турмушка ашырып жатат.

Шаардын эмгекчилери бир айлыктын жүрүшүндө 9 миң түп жемиш, 29900 түп декоративдүү, 250 түп жүзүм жана 32700 ар түрдүү гүл көчөттөрүн олтургузушту. Булар менен бирге Сулайман тоосунун түштүк-батыш жана

түндүк-чыгыш капталдарын жашыл зонага айландыруу боюнча да арымдуу аракеттер жасалды. Ар түрдүү дарактардан миңдеген түп жаш көчөттөр олтургузулуп, суу жүрүүчү арыкчалар даярдалды. Тоонун этегинен чокусуна труба менен суу да чыгарылды, ал алгачкы айларда жакшы натыйжаларды берди. Жаңыдан тигилген көчөттөрдү суудан өксүтпөө максатында суу ташуучу машиналар да жардамга келди. Бирок, кийинчерээк бул сыяктуу аракеттер эмнегедир начардап кеткендигин айтмакчыбыз. Сулайман тоосун эмгекчилердин сүйүктүү сонун жайына айландыруу маселесинин колго алынгандыгына да бир топ жылдар болду. Ырас, олтургузулган көчөттөр өсүп жетилбей, суунун жетишсиздигинен жана тоого эс алып, көңүл ачууга келишкендер тарабынан, ошондой эле менчик малдардын кароосуз коё берилгендигинен куурап, сынып, басынды болуп, натыйжа жемишсиз болуп жаткандыгы көрүнүп турат. Канча адам күчү жумшалып, миңмиңдеген көчөттөр олтургузулган соң, аны сактоо, жумшартуу иштери жүргүзүлүүгө тийиш. Бизден кийинки муундар: «ушул тоонун боорундагы токойлор аталарыбыз, агаларыбыз — чоң муундагы кишилердин алтын колдорунан жаралып, өткөндөн келечекке эстелик болсун үчүн калтырылган экен да», дегендей жакшы создор артыбызда калса сонун болбойбу? Ооба, бүгүнкү биздин тиккен жаш чырпыгыбыз келечекте абдан жооноруп, бийиктиги асман тиреп өсөт. Ошондуктан, быйыл тигилген дарактар бизден кийинки муундарга калчу байлык боло тургандыгын жүрөктүн тереңинде сактасак.

Шаарыбыз (сөз Ош шаары жөнүндө болуп жатат) бардык жагынан жашыл бакка оролсун үчүн шаарда эмгектенип жатышкан 130 миңден ашык эмгекчилердин баары бир кишидей болуп, «бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарышканда» гана жерибиз көрктүү болуп, шаарыбыз жашыл дарактардын көлөкөсүндө болот. Азыркы илимий маалыматтарга караганда бир гектар аянттагы жашыл дарак бир сутканын ичинде 32 килограммга

чейин фитоциддерди бөлүп чыгарып, адамдардын ден-соолугуна зыяндуу болгон бактериялардын жок болуусуна шарт түзөт. Бир гектар жердеги токойдон же бактан, парктан бөлүнүп чыккан фитоциддер Ош шаарынын абасын тазалоого жетиштүү болот.

Эгерде шаарда жашап турган 130 миң кишинин ар бири, ар жылда 1—2 ден түп дарак тигип, анын өсүшүн камкордукка алып барса, он жылдын ичинде 1 миллион 300 миң түп дарак өсүп, шаар 10—15 жылдын ичинде азыркысынан да сулуу жана көрктүү болорунда шек жок.

Шаарда эмгекчилер эс алуучу Токтогул жана Навои атындагы парктар бар. Булардын ээлеп турган аянты аялалык чоң эмес. Алар элдин эс алууга болгон талаптарын толук канааттандыра албайт. Ошондуктан шаардын аткаруу комитети жана башка коомдук уюмдардын алдында бул маселени ойлонуп көрүп, шаардын Түштүк, Түштүк-Чыгыш, Черемушка микрорайондорунда жаңы парктарды уюштурууну чечүү милдети турат.

Ош шаарын жыл сайын көрктөндүрүү, абасын жакшыртуу боюнча көп иштер аткарылып жатат. Ага байланыштуу жалпы коомчулуктун төмөнкүдөй талаптарын жана кээ бир сунуштарын белгилеп көрсөтүүнү ылайык таптык:

Сулайман тоосун жашылдандыруу, анда жаңы токой массивин түзүү максатында аны бир нече участкага бөлүп, алардын ар бири ал же бул мекемелердин, ишканалардын жана окуу жайларынын кооптуулугуна тапшырылса дурус болмок. Анткени, алар өз участогундагы дарактардын талаптагыдай өсүп, жетилүүсүнө камкордук көрүп, баш аламандыкка чарбасыздыкка жол беришпейт. Экинчиден — эски шаардагы Навои паркын жаңы шаардагы Токтогул паркы менен туташтыруу. Анткени, бул аралыкта ачык, бош жерлер бар. Ал жерлерди тегиздеп, арыкчалар жүргүзүп, пландуу түрдө декоративдүү жана жемиш көчөттөрүнөн олтургузулса, алар келечекте жетилип өсөт. Бул эки парк тең айтылуу Ак-Бура дарыясы-

нын сол жээгинен орун алган. Кийинки жылдардын ичинде парктарды жакшыртуу максатында арымдуу кадамдар жасалды. Ага парктардын ичиндеги массалык-маданий очоктордун, кино-театрлардын, китепканалардын, окуу залдардын, ашканалар менен чайканалардын, биллиарддык бөлмөлөрдүн, спорттук комплекстердин жана бөбөктөр үчүн ар кандай ыңгайлуу шарттардын түзүлгөндүгүн көрсөтүүгө болот. Булардан тышкары Ак-Буранын жээктерин суу эрозиясынан сактоо максатында цементтөө жолу менен бекемдөө иштери аткарылды. Мындай камкордуктардан шаардыктар кандайча пайдаланып жатышат, сөздү ушуга бурсак.

Жыл сайын жаркыраган жаздын келиши менен шаар ичин жашылдандыруу, көчөт олтургузуу, парктарды тартипке келтирүү жумуштары жүргүзүлөт. Парк — бул эмгекчилердин бош убактарында сейилдеп, эс алуучу борбордук жайы. Ага карабастан, айрым жолдоштор, мектеп окуучулары парк байлыктарын сактоонун ордуна, көк майсаңдарды тебелеп, гүлдөрдү үзүп, туш келди таштаган учурлар көп болот. Бул эле эмес, дарактардын боорлооруна ар кандай куралдардын жардамы менен бирдемелерди чийип, толгон токой аттарды жазышат, парктын ичиндеги тротуарларды бойлото коюлган олтургучтарды күч менен сындырышкандары көрүп, жаның кашаят. Дагы экинчи бир маселе, «ак молдого» тоюп алган «азаматтар» көк майсаңдын так ортосунан орун алып олтурушат, ал жерде ичкилик ичишет, бака-шака түшүшүп, сайран курушат. Натыйжада, көк майсаңдар буттардын алдында тепселенип, тез эле саргарып куурай баштайт. Ушундай жоосунсуз жоруктардын аркасында парктагы жашыл чөптөр тез эле жоголо баштап, алардын орду ар кандай таштандылар менен алмашылгандыгын көрүп, өз ичинден кыжаалаттанып, өкүнүчтө калганыңды айтпа.

Шаардагы ВЛКСМ атындагы жибек комбинатын ким билбейт. Бул комбинатта азыр 5 миңден ашык токуучулар эмгектенишет. Караңыздарчы? Ушунча миңдеген то-

куучу иштеген комбинаттын алдында көңүлгө толорлук парктын болбогондугу, таң каларлык. Туура, комбинаттын түштүк жагында (жасалма) комсомол көлүнүн айланасында комбинаттын багы деп аталган сквер бар. Андагы дарактар жыл сайын көбөйүп, көрктөндүрүлүүнүн ордуна, тескерисинче, азайып бараткандыгына кейийсиң. Анын да жөнү бар, туш-тарабы ачык бойдон, тосулбаган. Тигилген көчөттөрдү кароо, сугаруу, жумшартуу иштери талаптагыдай болбой жатат. Бул сыяктуу чоң ишканалар шаарда көп.

Октябрдын 50 жылдыгы атындагы кыргыз текстиль комбинаты, насос заводу ж. б. ондогон ишканалардын алдында адамдардын эс алууга болгон талаптарын канааттандыра тургандай парктардын болбогондугу өкүнүчтүү. Ал же бул ишкананын айланасы калың бак, эс алуу борбору болсун үчүн, а дегенде, орду даярдалып, андан кийин көчөттөрдү олтургузууну колго алуу — бул келечек үчүн кам көргөндүк болот. Көчөттөрдү олтургузуп гана тим болбостон, аларды ар убак камкордукка ала жүрүү керек.

Шаардын түштүк-чыгыш тарабында эл жашаган микрорайондор пайда болууда. Азыр бул тарапта негизинен турак-жай имараттары көп курулуп жатат. Келечекте ал жер өзүнчө эле шаарчага айланат деп айтууга толук негиздер бар. Ошондуктан, бул территорияда эмгекчилердин көңүлдүү дем алышы үчүн керектүү шарттарды — парктарды, бактарды, скверлерди уюштурууну жооптуу уюмдар азыртан ойлонуштурушпаса, кийин кеч болуп жүрбөсүн. Жаңы райондун Петрова көчөсүнөн Түштүк, чыгышты карай адырлар, дөңсөөлөр, дөбөлөр созулуп жатат. Алардын капталдары али бош. Мына ушул аймактарда тектирчелерди жаратып, көчөт олтургузуу ишин да колго алууга убакыт жетти. Себеби, Озгур капчыгайынан түндүк тарапты карай кеткен дөңсөөлөрдө канал казылып, суу проблемасы чечилген. Азыр бул аймактагы бош жерлерди жашылдандыруу маселесин чечүү күн тартибинде

тургандай өңдөнөт. Шаардын түштүк-чыгыш району аркылуу эки жерден суу агып өтөт, ушул каналдардын жээктерине тал, терек жана башка көчөттөр тигиле турган болсо, ал суунун режимин, нугун жонго салат да, айлана чөйрөдө абабыз мындан да таза болмокчу.

Түштүк Кыргызстанда парктардын, скверлердин, бульварлардын жалпы аянты калктын бүгүнкү өсүп жаткан маданий талабына толук жооп бербейт. Ошондуктан, бак-дарактарды коргоо, массивдерди түзүү, парктарды, скверлерди курууга, кыскасы, келечекке камкордук көрүүгө тийишпиз. Крайыбызды шаарлар менен айыл-кыштактарды, тоо этектерин, көчөлөрдүн бойлорун, дарыялар менен каналдардын жээктерин көрктөндүрүү, көчөт олтургузуу маселеси коомчулуктун көңүлүндө болуп жатат.

Көрктөндүрүү ишинде Өзгөн райондук аткаруу комитети жана андагы айылдык Советтер дурус жөрөлгөнү көрсөтүп жатышкандыгын кубануу менен белгилөөгө болот. 1976-жылда пландагы 30 миң түп көчөттүн ордуна 95 миңге жакын мөмө-жемиш жана декоративдүү дарактарды олтургузушту.

Ал эми 1975—1976-жылдардын ичинде Өзгөн шаарында жана райондун айыл-кыштактарында 75 миң түп жемиш, 82 миң түп декоративдүү дарактар, 22 миң түп жүзүм жана 500 миңден ашык роза гүлү олтургузулду. Бул сыяктуу демилгелүү иштердин жүргүзүлүшүндө райондук жаратылышты коргоонун активисттери баалуу салымдарын кошушту. Азыр райондо парктардын, бактардын, скверлердин аянты көбөйдү. Андай аймактарга райондун борборун, Салам-Алик, Яссы, Куршаб, Ийри-Суу, Жалпак-Таш, Шералы селолорун көрсөтүүгө болот.

Мындан эки, үч жыл мурда Өзгөн райондук жаратылышты коргоо коомунун мүчөлөрүнүн демилгеси боюнча Өзгөн шаары менен Куршаб селосунун аралыгындагы Куршаб дарыясынын таштуу, шагылдуу тектирчелерине, жээктерине бак-дарак тигилген. Азыр ал дарактар өсүп жетилип, эмгекчилер маданияттуу эс алуучу ар түркүн

гүлдөр өскөн паркка айланган. Өзгөндүк эмгекчилер өздөрүнүн бош убактарында мына ошол «Мир», «Дружба» парктарында болушат. Бул аймакта дем алуу кандай ырахат.

Эмгекчилер депутаттарынын Көк-Жаңгак шаардык Совети кийинки жылдарда, шаардын аймагындагы боз адырлардагы кесилип жок болгон токойлордун ордуна жаңгак, алма, алча, өрүк, тоо мисте ж. б. жемиштердин миңдеген жаш көчөттөрүн олтургузуу, аларды өстүрүү, коргоо иштерин колго алышты. Натыйжада, ал жерлер жылдан-жылга көрүнө чыгып, жашыл бак-дарактуу территорияга айланууда.

Шаардагы айрым улгайып калган карыялар менен аңгемелешип калсаң, ал адамдар азыркы шаар орношкон жердин жана анын айланасындагы жерди мындайча сүрөттөшөт.

Бул жерде илгери жоондугу кучак жеткис бийик-бийик жаңгак токойлору өсүп, анын жыштыгы калың болгондуктан, күн нурун жалбырактар тосуп турган. Токой жыгачтары шамалга кадимки деңиздей чайпалып, айлана шаңдуу болуп көрүнчү көзгө дешет — Көк-Жаңгактык айрым карыялар. Илимий аныктамаларга караганда эски кишилердин айткан сөздөрүндө калет жок. Ырас кийинки жылдарда ар түрдүү себептерден жаңгак токойлору бир топ азайып кеткендигин айтуу керек.

Көмүрчүлөрдүн шаары Көк-Жаңгак жыл сайын жашылданып да, жашарып да жатат. Шаардыктар ар жылы жаздын келиши менен 6—7 миң түп түрдүү жемиштердин жаш көчөттөрүн олтургузушуп, шаар бак-даракка чүмбөттөлүп, кооз аймакта айланып жатат. Азыр шахтерлор бош убактарынын бак аралап, таза аба жутуп эс алуу менен өткөрүшөт. Ал үчүн шарт бар.

Элдүү пункттарды жашылдандыруу, жаңы токой тилкелерин түзүү, парктарды уюштуруу жана аларды коргоо жагында Ленин, Сузак, Жаңы-Жол, Ала-Бука райондорунда жакшы жөрөлгөлөр жаралды. Алар коомчулук-

тун колдоосуна алынып үлгүлүү иштер турмушка ашырылып жатат.

Ленин райондук жаратылышты коргоо коомунун мүчөлөрү жана жалпы эле эмгекчилеринин 1976-жылы кабыл алган үндөөсүндө «Биз өз жерибизди көрктөндүрүүнү биринчи катарга коюп, айланабыз бак, гүлгө оронуп, табийгаттын бизге тартуулаган сулуулугуна сулуулук кошулсун үчүн короолорубузду, көчөлөрдү, аллея-скверлерди, парктарды, поселокторду жашыл аймакка айландыруу үчүн мөмө-жемиш, декоративдик жана атыр жыттуу сонун гүлдөрдү олтургузууну колго алып, аларды сактоону жакшыртабыз. Келечек муундарыбыздын бактылуу болуп, гүлдөгөн аймакта жашашы жана иштеши үчүн ага азыртан камкордук көрүп, бардык күч-аракеттерибизди, тажрыйбаларыбызды жумшайбыз» деп айтылат. Азыр лениндиктер Сары-Жайык, Кум-Бел, Кашка-Суу, Таш-Кыя, Жаптык-Конуш, Алчалуу-Майдан, Кой-Жолго, Ой-Жаңгак, Карарт жана башка аймактардын жапайы токойлорун, бадалдарын коргоону талаптагыдай жүргүзүү менен бирге, жаш көчөттөрдү олтургузууну уюшкандыкта жүргүзүп жатышат.

Ар бир жердин аталышына байланыштуу алардын өзүнчө сыры болот эмеспи. Анын сыңарындай биз жогоруда атап өткөн Алчалуу деген жерде Кең-Колот жылгасы бар. Жылгада алча дарактары көп өсүп, мөмөлөрү ийилип турар эле,— дейт анда 95 жылдык өмүрүн өткөргөн Максат карыя,— кийинчерээк Алчалууга Майдан деген сөз кошулуп, Алчалуу-Майдан аталып калган. Майдан деп аталышынын да жөнү бар. Анткени, алча токойлору орун алган жер көпкөк майсан болучу. Ошондон улам ушундайча аталып кеткени жалпыга маалым.

Биздин аталарыбыздан уккандарыбызга караганда мындан жүз жыл илгери Алчалуу-Майданда бир түп да дарак болгон эмес. Мына азыр Алчалуу-Майдандын бүгүнкү түрү такыр башкача, токой ичине кирсең адашасың. Алма, алмурут, алчалар мыкты сорттору менен кы-

йыштырылган. Алчалуу-Майданга суу алып келүү да оңойго турбаган. Анткени, Кашка-Суудан баштап арык казылып, Кескен-Бел деген бийик дөңсөөлүү белди кесип, ал аркылуу суу алып өтүшкөн. Азыр Алчалуу-Майдандын мөмө-жемиштери суудан өксүбөйт. Жетилгенден жетилүүдө.

Партиялык жана советтик уюмдардын жетекчилиги менен Ленин районунда адырлар аймагында жаңы дың жерлер ачылып, таанылгыс болуп өзгөрүүдө. Буга Кызыл-Жар өрөөнү мисал боло алат. Мындан 25 жыл мурда, 1950-жылдары азыркы Кызыл-Жар поселогунда 40ка жетпеген гана кожолук жашаган. Нарын суусунда Үч-Коргон ГЭСинин курулушу менен миңдеген гектар дың жерлердин өздөштүрүлүшүнө себеп болду. Кызыл-Жар өрөөнүндө үч каналдын курулушу какыраган жерди жашыл аймакка айландырууга түрткү болду. Өрөөн адеп өздөштүрүлө баштаган жылдарда 35—40 гектар жер иштетилген. 1962-жылы азыркы «Кызыл-Жар» совхозу уюшулду. Ошол жылдары селонун маданий турмушун жакшыртууга жүз миң сом акча бөлүнгөн болсо, 1976-жылы ошол эле максатта 1,5 миң сом акча каражаты бөлүнгөн. Нарындын оң жээгинде калың бак-даракка оронгон поселок «Кызыл-Жар» совхозунун борбордук усадьбасы өсүп чыкты. Кийинки эле жылдарда көчөлөргө 12 километрге созулган штaketниктер орнотулуп, мөмө-жемиш жана декоративдик дарактар олтургузулду. Поселокто 9-беш жылдыктын ичинде 80 гектар жерге мөмөлүү дарактар олтургузулду. 1976-жылы эле 3000 миңге жакын мөмө дарактары, 1200 түп гүлдөр тигилди.

Поселоктун эмгекчилеринин 9-беш жылдыкта жетишкен ийгиликтери эске алынып, 1976-жылдын ноябрында Бүткүл союздук эл чарба жетишкендиктеринин көргөзмөсүнүн биринчи даражадагы диплому менен сыйланууга татыктуу болду.

Райондо бул сыяктуу кулпунган селолор менен поселоктор ондоп саналат. Мурда чаңы асманга көтөрүлүп

жаткан Кочкор-Ата поселогу, Ачы, Чарбак, Советское, Рахманжан, Москва, Сакалды, Арсланбап, Базар-Коргон ж. б. селолор бүгүнкү күндө эбегейсиз зор өсүшкө жетишип, туш тараптары бак-дарактар менен курчалды.

Биз табигат тартуулаган кооз жерлерди ар тараптан коргоо менен анын аянттарын жыл өткөн сайын кеңейтип жатабыз. Нечен жылдар бою дың жаткан адырлуу жерлерге түрдүү дүйүм мөмө берүүчү жана декоративдик жыгачтардын көчөттөрү олтургузулган. Райондогу Ленин атындагы механизациялаштырылган токой чарбасы, Киров атындагы, Ачы, Кызыл-Үңкүр, Гава токой чарбаларында жаңгак жана мөмө токоюнун республикада гана эмес, союздук эң чоң мааниси бар.

Райондогу токой чарбасынын жетекчилери, жумушчулары ар жыл сайын жапайы айбанаттардын жана канаттуулардын сейрек учуроочу түрлөрүн бардык жактан коргоого алышкан. Аларды тоюттандырууга жылына миңдеген сом өлчөмүндө каражаттарды чыгымдашат.

Атмосфералык абанын жана арыктагы агын суулардын булганышын алдын алуу боюнча чараларга, калк жашаган пункттарды газ менен камсыз кылуу ишин жакшыртуу иштерине көңүл бурулуп жатат.

Жаратылышты коргоодо райондук жаратылышты коргоо коомунун мүчөлөрү бир топ албан иштерди жүргүзүштү. Алардын мүчөлөрүнүн күчү менен жыл сайын мөмө берүүчү жана декоративдик бак-дарактардын миңдеген түп көчөттөрү отургузулууда.

Эмгекчилер депутаттарынын райондук Совети өздөрүнүн заседаниелеринде, жаратылышты коргоо боюнча туруктуу комиссиялардын, колхоз, совхоздордун жана мекемелердин жетекчилеринин жаратылышты коргоо жана жаратылыш байлыктарын туура пайдалануу тууралуу закондордун аткарылышы жөнүндө отчетторун угуп, тийиштүү жыйынтык чыгарып турат.

Сузак районунун ээлеп турган аянты 1800 чарчы километр. Бүгүнкү Сузак жергесинде 13 селолук Совет бар.

Кайсы селодо болбогун, анда элдин алтын колунан айбаттуу, сонун иштердин жаралганын, бак-дарактар адамдарга кел бери деп койнун кенен ачкан өңдөнөт. Көгарт дарыясынын оң жана сол жээктеринде токой тилкелери пайда болду.

Багыш, Октябрьское, Архангельское, Көр-Арт, Кара-Алма, Барпы, Кара-Дарыя ушулар сыяктуу селолордун азыркы көрүнүшү өзүнчө эле бак-дарактуу, кулпунган аймак. Райондун селолорунда ар жылы 2500—3000 түп ар түрдүү дарактар олтургузулат.

Жашыл байлыкты көбөйтүү жана сактоодо Жаңы-Жол жана Ала-Бука райондорунун эмгекчилеринин демилгелери да кубаттоого арзыйт. Бул эки райондун территориясынын аянты 14300 чарчы километр. Анда 18 селолук Совет жайгашкан. Алардын алдына койгон максаттары айкын, селолорду экономикалык жактан жетилтүү менен, элдүү пункттарды көркөндүрүү болот. Райондордун территориясынын көпчүлүгү тоолуу келет. Чаткал, Талас, Сандаалаш, Фергана тоо кыркалары жатат.

Кийинки он жылдын ичинде тоолордун капталдарына, суулардын өзөндөрүнө, кеңири жайылмаларга ар түрдүү мөмө-жемиш көчөттөрү, тигилди. Алар азыр жер бетин кулпунтуп жашыл аймакка айланган. Айрыкча Чаткал, Терс, Сандаалаш, Сумсар, Касансай, Ала-Бука, Кара-Суу, Патша-Ата сууларынын алабындагы табийгат тартуулаган токой байлыктарын сактоо жана көбөйтүү боюнча көп иштер аткарылды. Дыйканчылыкка жараксыз жерлерге, тоо боорлоруна, жарлуу аянтка бадал жана жыгач өсүмдүктөрүнүн көчөттөрүн олтургузуу ыңгайлуу болорун токойчулар, жалпы эле жаратылышты сүйүчүлөр өз тажрыйбаларынан көрүштү.

Коомчулуктун күчү менен айыл-кыштактарды көркөндүрүү, парктарды, аллеяларды, скверлерди уюштуруу, жолдордун, каналдардын жээктерине дарактарды — тал, терек, өрүк, алма жана башка бадалдарды отургузуу жумуштары жыл сайын уюшкандык менен жүргүзүлүп ке-

ле жатат. Айланасы кооз, жашыл бак-даракка айланган селолордон Тегирмен-Сай, Каныш-Кыя, Терек-Сай, Кашка-Суу, Афлатун, Аркыт, Чат, Жаңы-Жол, Чаткал ж. б. мисал кылып көрсөтүүгө болот.

ЖАРАТЫЛЫШТЫ КОРГОО КООМУ ЖАНА АНЫН МИЛДЕТТЕРИ

«Курчап турган чөйрөнү коргоо, жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануу жана көбөйтүү боюнча иш чаралар иштелип чыксын жана ишке ашырылсын» — деп көрсөтүлөт КПССтин XXV съездинин СССРдин эл чарбасын 1976—1980-жылдарда өнүктүрүүнүн негизги багыттарында.

Ооба, областтын жаратылышты коргоо коомунун жер-жерлердеги баштапкы уюмдары партиябыздын залкар чечимдерин жетекчиликке алып, анын негизинде жаратылыш байлыктарын коргоо боюнча атайын иш чараларды белгилешип, аларды турмушка ашырууга колдогу бар мүмкүнчүлүктөрдү жумшап жатышат. Табигый ресурстарды сактоо жана аларды туура пайдалануу боюнча Ош областында көп иштер иштелип, мыкты тажрыйбалар пайда болду. Жаратылыш байлыктарын коргоо жөнүндөгү закондун негизинде табигый байлыктарды коргоонун республикалык коомунун областтык, шаардык жана райондук бөлүмдөрү түзүлгөн. Алар территориясындагы өнөр жай ишканаларында жана мекеме-уюмдарда баштапкы уюмдар аркылуу областтын жаратылыш байлыктарын коргоо жөнүндө масса арасында пропагандалык иштерди жүргүзүүгө, коомдун мүчөлүгүнө калкты тартуу жана аларды табиятты сактоо ишине активдүү катыштырууга чакырылган.

Жаратылышты коргоонун областтык коому 1965-жылы уюштурулган. Өткөн 10—11 жыл ичинде сүйүктүү жара-

тылышыбызды коргоо ишинде көп иштер турмушка ашырылды. Коомдун баштапкы уюмдарынын катары өстү жана жакшырды. Азыр (1976-жылдын январындагы эсеп боюнча) областта 300 миңден ашык мүчөсүн баш коштуруп турган 1,5 миңден ашык баштапкы уюмдар бар. Ошондой эле 140 миңге жакын өспүрүмдөр жана окуучу жаштар коомдун мүчөлөрүнөн болуп саналышат.

Жаратылышты коргоо жөнүндөгү законду эл массасынын арасында жайылтууга коомдун 5000ден ашык мүчөлөрү катышып, пропагандалык ишти кеңири масштабда жүргүзүп жатышат. Областык «Билим» коомунун мүчөлөрү да бул ишке активдүү катышышып, жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануу жана коргоо маселелерине арналган ар түрдүү темада лекция, докладдарды өткөрүшүүдө. 9-беш жылдыкта жаратылышты коргоонун милдеттерин чагылдырган 2000ден ашык лекция жана 4000ге жакын аңгемелер өткөрүлдү.

Жаратылышты коргоо коому уюшулгандан бери областтын эмгекчилеринин активдүү катышуусу менен шаарларда жана райондордо, жумушчу поселокторунда, селолордо парктар менен скверлер, аллеялар менен гүлзаарлар пайда болду. Азыр областта андай эс алуучу жайлардын жалпы аянты 250 гектардан ашып кетти. Өткөн жылдарды эсепке албаганда да 1976-жылдын жазында эле область боюнча ар түрдүү өсүмдүктөрдөн 22 миңге жакын жаш көчөттөр олтургузулду. Албетте, бул иштерди уюштурууда жаратылышты коргоо коомунун мүчөлөрүнүн аракеттери зор болду.

1962-жылы «Кыргыз ССРинин жаратылышын сактоо жөнүндө Кыргыз Советтик Социалисттик республикасынын закону» кабыл алынган. Анда мындай деп айтылган: «Жаратылыш жана анын ресурстары республиканын эл чарбасын өнүктүрүүгө табигый негиз болуп саналат. Материалдык жана маданий байлыктардын үзгүлтүксүз өсүшүнүн булагы болот, эмгекчилердин өндүрүмдүү иштеши, маданий дем алуулары үчүн эң мыкты шарттарды кам-

сыз кылат. Жаратылыш ресурстарын пландуу түрдө жана сарамжалдуулук менен пайдаланууну, аларды өнүктүрүү жана байытуу максатында ал ресурстарды сактоо, калыбына келтирүү жана реконструкциялоо мамлекеттин жана бүткүл коомчулуктун дайыма кам көрүшү менен бирге болууга тийиш».

Закондун талабына ылайык коомдун мүчөлөрүнүн алдына төмөндөгүдөй милдеттер коюлат:

— жаратылыш байлыктарын сактоо жана көбөйтүүгө активдүү катышуу;

— жашап турган бир тууган крайыбызды жашылдандыруу жана жашыл байлыкты коргоо;

— жаратылыш байлыктарын туура пайдалануу жана табигый ресурстарды коргоо;

— жаратылыш жөнүндөгү илимди жана жашылдандыруунун маанисин эл массасынын арасында пропагандалоо:

— баштапкы уюмдардын жана коомдун секцияларына активдүү катышуу;

— Кыргыз ССРинин жаратылышты коргоо боюнча законун аткаруу;

— жашыл патрулдардын ишине жетекчилик кылуу.

Демек, коомдун ар бир мүчөсү жогорудагыдай милдеттерди аткаруу менен жаратылыш ресурстарын көбөйтүүгө жана коргоого өз салымын кошуп турат. Коомдун баштапкы уюму 5 кишиден кем эмес мүчөсү болгон жерде түзүлөт. Коомдун баштапкы уюмунун жогорку органы болуп, мүчөлөрдүн чогулушу эсептелет. Эгерде баштапкы уюмдун эсебиндеги мүчөлөрдүн саны 15тен ашса, анда бир жылдык мөөнөт менен бюро шайланат. Баштапкы уюмда турган коомдун мүчөлөрүнөн баштапкы уюмдун председатели, секретары шайланат. Булар уюмда турган коомдун мүчөлөрүнүн күндөлүк жүргүзгөн иштерине — жаратылышты коргоого жетекчилик кылышат.

Жаратылышты коргоонун жер-жерлердеги уюмдары өз иштерин жакшыртып, табигый ресурстарды коргоо боюнча өз милдеттерин аткарышууда. Буга Өзгөн районунун

дагы коомдун баштапкы уюмдарынын иштерин мисалга көрсөтөбүз.

Райондун аймагында жаратылышты коргоонун 65 баштапкы уюму бар. Аларда 10 миңден ашык жаратылышты коргоо боюнча мүчөлөрү турат. Мындайча айтканда, өнөр жай ишканаларында, агартуу мекемелеринде жана колхоз-совхоздордо баштапкы уюмдар түзүлүп, анда турган мүчөлөргө ачык-айкын тапшырмалар берилип, иштин аткарылышы контролго алынып турулат. Алар ар дайым, мейли иш орундарында болсун, мейли жумуштан кийин бош убактарында болсун, адамдын ден-соолугунун булагы — айлана-чөйрөнүн көркү болгон дарактарга көз салышып, аларга жоопкерсиздик менен мамиле кылгандарга аёосуз күрөш жүргүзүшөт, жаратылыш байлыктарын көбөйтүүгө жана сактоого салымдарын кошушат. Жаратылышты коргоонун райондогу баштапкы уюмдарында турган 10 миңден ашык мүчөлөр селолорду, жолдордун жана дарыялардын бойлорун жашылдандырууда, ошондой эле жерди, сууну, абаны, өсүмдүктөр менен пайдалуу жаныбарларды коргоодо өрнөктүү иш жүргүзүшүүдө. Булардын катышуусу менен ар жылы жазда миңдеген түп ар түрдүү декоративдүү жана мөмө-жемиш көчөттөрү олтургузулуп жатат.

Областтын жаратылышты коргоо коомдору жана алардын катарында турган мүчөлөрү тарабынан көп иштер иштелип, мыкты ийгиликтер болду. Ага карабастан дагы эле болсо көп кемчиликтерге жол коюлууда. Алсак, эл массасынын арасында жаратылыш жана адам жөнүндө, табигый ресурстарды максаттуу пайдалануунун, аларды коргоонун жана көбөйтүүнүн мааниси туурасында пропаганданын ар кандай каражаттары — лекция-докладдар, аңгемелер, кинофильмдерди демонстрациялоо, адабияттардын обзорлору ж. б. аз өткөрүлөт. Жаратылышты коргоо маселелерине арналган көрсөтмөлүү агитациялардын таасирдүүлүгүнө жетишүүдө көп жетишпегендиктер бар.

Областтын айрым баштапкы уюмдарында жаратылыш

байлыктарын көбөйтүү жана коргоо маселелери учурдун талабына толук жооп бербейт. Мисалы, Жаңы-Жол, Алай райондорунда жаратылышты коргоонун баштапкы уюмдарында уюштуруу-массалык жана түшүндүрүү иштери начар болгондуктан, табийгат тартуулаган баалуу байлыктар кээ бирөөлөр тарабынан бүлгүнгө учуратылууда. Токойлорду кыюу, сууларды булгоо, өсүмдүктөрдү тебелеп-тешсөө, пайдалуу жаныбарларга аңчылык кылуу ж. б. терс көрүнүштөрдү жасагандарды көрүп-билип турушса да унчукпай, келишүүчүлүккө жол коюшкан активисттер жок эмес.

КПССтин XXV съездинин чечимдеринин негизинде табигый ресурстарды үнөмдүү пайдалануу жана аларды план ченемдүүлүк менен көбөйтүү жөнүндө көп иштерди иштөө талап кылынат. Эмгекчилер депутаттарынын жергиликтүү Советтери, жаратылышты коргоо коомунун об-ласттык, райондук, шаардык бөлүмдөрү жана жер-жерлердеги баштапкы уюмдары сүйүктүү жергебиздин табигый байлыктарын — жерди, сууну, абаны, фауналар менен флораларды сактоо, ошондой эле аларды көбөйтүүнү азыркыдан да жакшыртуулары керек. Ошондуктан, бул маанилүү маселе коомчулуктун көңүлүнүн тереңинен орун алууга тийиш.

Ооба, белгилүү жазуучу А. П. Чехов айткандай: «Эгерде ар бир адам жердин кичине бөлүгүнө өзүнүн колунан келишинче салымын кошсо, биздин жерибиз кандай татынакай болор эле».

БУЛАРДЫ БИЛИП АЛУУ ПАЙДАЛУУ

(фактылар жана цифралар)

Адам баласынын өндүрүштүк ишмердигин азыркы илимий техникалык прогресстин мезгилинде зор геологиялык процесстер менен салыштырууга гана болот. ООНдун

маалыматы боюнча жер шарында көмүрдүн дүйнөлүк запасы (1973-жыл) 1077 млрд. тоннадан ашык. Жылына жер шарында өндүрүштүк муктаждыктар үчүн 2 млрд. тонна көмүр сарпталат. Жыл сайын жер жүзүндө 16 млн тонна кислород күйгүзүлүп, атмосферага 21—24 млрд тонна көмүр кычкыл газынын кошулушу эсептелип чыккан.

Азыркы мезгилде жер шарында атмосферада 230 млрд тонна көмүр кычкыл газы, чаңдар бар экендиги эсептелген. Ал 2000-жылга карата, 400 млрд тоннага жетет. Академик А. П. Виноградовдун эсептөөлөрүнө караганда, көмүр кычкыл газынын атмосферада болушу 2000 жылда 20 процентке дагы өсөт. Өзөндөрдүн, дарыялардын, көлдөрдүн, деңиздер менен океандардын сууларынын булгануусу коркунучтуу абалга жетти. Болгондо да биосферанын бардык булгануусунун 50 проценти дүйнөнүн калкынын 6 процентинен азыраак жашаган АКШнын үлүшүнө туура келет.

Окумуштуулардын маалыматтарына караганда, адам баласы өндүрүшкө керектүү болгон энергияны, көмүрдү, нефтини, газды жагуудан гана эмес, атом ядросунун бөлүнүүсүнөн алууну үйрөндү. Мисалы, СССРде биринчилерден болуп тажрыйба иретинде Обнинск атомдук электростанциясы курулган.

* * *

Көмүрдү абадан күйгүзгөндө фенол деген зат пайда болот. Эгер анын аз гана бөлүгү атын сууларга, көлдөргө түшсө, балыктар ууланат. Аба да булганат. Азыркы мезгилде Советтик окумуштуулар фенолдуу суу коркунучсуз боло турган жолду табышты. Бул үчүн атайын бактерияларды өстүрүштү. Бул «жандыктарга» фенолдуу суу тим эле ыракаттай сезилет. Бактериялар сууну өздөрү аркылуу өткөрүшкөндө сууну фенолдон тазалай турган ууну бөлүп чыгарышат.

Новолипецк металлургиялык заводунда бир жай курулган. Анда бактериялар, башкача айтканда, «санитарлар» багып өстүрүлүүдө. Алар заводдон чыккан булганч сууларды тазалайт.

* * *

Азыркы доордо Жер шарында суу проблемасы чоң мааниге ээ болду. Көп биомассалар өөрчүшүнө чынында суу жетишпейт. Суу сактагычтарды куруу, каналдарды жасоо, плотиналарды орнотуу — айрым материктерде жетишсиз (Түштүк Азия, Африкада, Түштүк Америкада, Австралияда). Ал эми адам менен айбанаттар сууну биологиялык керектөөдө 1 тонна массага 10 тонна сууну сарп кылат. Өсүмдүктөр болсо 20—30 эсе сууну көп талап кылат. 1 тонна кумшекер алууда өсүмдүктөр 1000 тонна суу ичет. Ал эми адам баласы 70 жашка чыкканга чейин анын организми аркылуу 70 тонна суу сарпталат.

Жер шарында азыркы маалыматтар боюнча 1,5 млрд. км³ суу бар. Анын 98% океан, деңиз, көлдөрдүн туздуу сууларына туура келет. Таза тунук суулар 30,5 млн км³ ди гана түзөт. Анын 97% тоолордогу мөңгүлөрдө, уюлдук аймактардагы карларда, айсбергдерде топтолгон. Ал эми 3% гана таза тунук суулар дарыяларга, көлдөргө жана кыртыштарга таандык.

СССРде дарыялардын суусунун жылдык агымы (сток) 4383 км³ жетет. Суулардын (дарыялардын) көпчүлүгү (86%) өлкөнүн түндүк, чыгыш бөлүктөрүнө топтолгон. Ал эми түштүк жана батыш бөлүктөрүнө 14% гана туура келет. Сууга болгон талап бизде жылдан жылга өсүүдө. Айрыкча сугат иштеринде. Ырас сугатка пайдаланылган суулар, тейлөө, тамак аш ишканаларына иштетилбейт. Сууну пайдалануу бара-бара курч маселеге айланат.

Жер шарында өнүккөн капиталисттик мамлекеттерде сууга болгон муктаждык алда качан эле курч маселеге айланган. Алсак айрым мамлекеттерде суунун саны жана

сапаты эсепке алынып, аны сактоо жана запасын көбөйтүү үчүн жер астынан тартып чыгаруу, океан муздарын, айсбергдерди пайдалануу, деңиздердин шор суусун бууланып тузсуздандыруу (дисциляция), пайдаланган сууну кайрадан өздөштүрүп тазартуу (вакуумда музга айлантуу) проблемалары көтөрүлүүдө.

* * *

...Дүйнөлүк океан — минералдык жана тамак-аш сырьёлорунун булагы. Алсак жылына алардан 40 млрд тонна биомасса алынат. Кургактыкка караганда океан биомассаны 4 эсе көп берет. Океан — Жер планетасынын тиричилигинин энергетикалык булагы. Ал жайкы күндүн илебин кармап калып, кыш бою олчөмү менен жер бетине таратып ным берип турат! Ооба, океан — чексиз суу мейкиндиги — цивилизация коомуна кылымдап экономикалык салым кошо алат. Себеби, маселе океан суусун таза сууга айландырып, адам баласынын тиричилигине пайдаланууда турат. Ушул күндө жер шарында 50 мамлекет тунук сууга өксү болууда. АКШнын түштүгүндө, Австралиянын батышында агып суу жокко эсе. Япония Гренландиядан айсберг муздарын сатып алып, ташып келип ичет. Суунун баасы 20 эсе кымбат.

Жаратылышта пайдалуу өсүмдүктөр өтө көп. Биз аларды талаалардан, токойлордон, жолдун бойлорунан, ээн жаткан жерлерден, өз үйлөрүбүздүн короолорунан жолуктуруп, көп этибарга албайбыз. Ошолордун бири чекенди. Ал областтын территориясынын көпчүлүк жерлеринде өсөт. Ооба, анын көбүрөөгү бизде сакталып калган. Чекендинин бийиктиги 1,5 м болуп, сөңгөгү жоон жана боз түстө, түз өсүп, бутактары да боз түстө жана 2 см уздукта көп сандаган жашыл кабырчыктуу жалбырактары бар. Май-июнда гүлдөп, июль-августа мөмө байлап, мөмөсү кызыл түстө болот.

Чекенди кыртышты көп талап кылбайт, тоолордун капталдарында, таштуу-шагылдуу жантаймаларда, эшилмелерде, аскалардын жаракаларында өсүп, тамырларынан майда бутактар өсүп чыгып көбөйөт.

* * *

Ош областындагы Кызыл-Үңкүр токой чарбасы уюшулгандан бери арадан 40 жылга жакын убакыт өттү. Ушул жылдардын ичинде токой тилкелерин кеңейтүү, анын маданиятын жогорулатуу боюнча бир топ иштер жүргүзүлдү. Алар 57915 гектар аянтты ээлеп жаткан жаңгактуу аралаш токой төрт токойчулукка биригип, 15 корукка бөлүнгөн. Илим изилдөө мекемелеринин маалыматтарына караганда грек жаңгагында 70 процентке чейин май, 19 процентке жакын белок бар. Өзүнүн жагымдуулугу жагынан жаңгак нандан, эттен жана сүттөн жогору турат. Грек жаңгагынан алынган май тамакка жана халва, ар кандай кондитердик тамак-аш даярдоодо колдонулуп, өнөр жайында болсо жаңгак майынын басмакана боёгун, лактарды жана самындын мыкты сортторун жасашат. Бышкан жаңгактын кабыгы С витаминине өтө бай.

Түшүмдүү жылдары бул токойлордон 1,5 миң тонна грек жаңгагын, 5 миң тонна алма, 100 тонна мисте жана башка жемиштерди жыйнап алууга болот. Мындагы жаңгак жана мистелердин түшүмү Советтер Союзу боюнча жыйналуучу түшүмдүн 2—3 бөлүгүн түзөрүн айтуу керек.

Аянты жагынан Ысык-Көл өрөөнүндөгү жана борбордук Тянь-Шандагы карагай токойлору, Кыргызстандын түштүгүндөгү арча токойлору басымдуулук кылат. Арча жана карагай токойлорунун жалпы аянты 146 миң гектарды же республиканын аянтынын 3% жакынын ээлейт.

Кыргызстандын аймагында 19 отрядга кирүүчү канаттуулардын 335 түрү белгилүү. Алардын ичинен республикабызда жайдыр-кыштыр жашоочулардын 114 түрү болсо, калгандары келгиндер.

Республикада балыктардын 40ка жакын түрлөрү кездешет. Промысловук балыктардан көлдөрдө, өздөрдө менен көлмөлөрдө чабак, осман, маринка, форель, сом, лещ, судак, карп, язь, елец, усач ж. б. жашайт.

Кыргызстанда жырткыч айбандардын 22 түрлөрү бар. Алар: карышкыр, түлкү, кызыл карышкыр, күрөң аюу, хорек, кундуз, кашкулак, выдра, таргыл мышык, камыш мышыгы, сүлөөсүн, илбирс ж. б.

Бүркүт куштардын ичинен эң чоңу жана күчтүүсү. Эки канатынын жайылышы эки метрге жетип, канатынын узундугу 640—700 миллиметрге барат. Эркегинин салмагы 4 килограмм болсо, ургаачысыныкы — 6 килограмм. Бүркүттөр бийик тоолордо жашап, аскаларда уялап, кышкысын кээде өрөөнгө да түшүшөт.

* * *

Биздин республикабызда жерде сойлоочулардын 30 түрү белгилүү. Алардын ичинен 20 түрү кескелдириктер болсо, 10ну жылаан жана бир түрү — талаа таш бакасы.

Уулуу жылаандарга: талаа кара чаар жылааны, шиш тумшук, гюрза, ок жылаан ж. б. кирет. Уусуздары: суу жылаан, сары жылаан жана башкалар. Чүй өрөөнүндөгү өздөрдө жана көлмөлөрдө гамбузия деген өтө кичинекей балык кездешет. Гамбузиянын ургаачысынын узундугу 5 сантиметрге жетсе, эркеги 4 сантиметрден ашпайт. Гамбузия — безгек чиркейинин личинкаларынын айыгышкан душманы. Бир балык бир күндүн ичинде чиркейдин 600гө жакын личинкаларын жейт.

* * *

Азыркы күндө эсептөөлөрдүн маалыматы боюнча республикабыздын аңчылык территориясында 86 миңден ашуун тоо теке, 7 миң элик, 9 миң каман, 7 миң аркар, 25 миң кыргоол, 459 миң кекилик жана башка жаныбар-

лар менен канаттуулар жашайт. Бул цифралар 1969-жылдын каардуу кышында азая түшкөн жапайы жандыктардын запасынын негизинен калыбына келгендигин айгинелейт. Өткөн тогузунчу беш жылдыктын ичинде мамлекеттик жана коомдук инспекторлор тарабынан аңчылыктын жана балык кармоонун эрежесин бузуунун 8 миңге жакын фактыларынын бети ачылган.

* * *

Таптакыр жок болуп кетүү коркунучунун алдында турган дагы башка канаттуулардын арасында суу бүркүтүнүн кайгылуу тагдыры да бар. ФРГнын территориясында жашаган алты жуп суу бүркүтү — Батыш Европадагы акыркы бүркүттөр. Коргоп калуу боюнча бардык аракеттерге карабастан, сезондо бүркүттүн эки гана балапаны чыгарылды, калгандары чыкпай калган.

* * *

Жөргөмүш кенелери — бул пахтага, кант кызылчасына, бакча жана башка айыл чарба өсүмдүктөрүнө зыян келтирүүчү зыянкеч. Ал уруктанган ургаачысынын фазасында оттоо чөптөрдө тоголоктошуп катып калган кыртыштын астында кышташат. Ала жазда абанын суткалык орточо температурасы 12-13°ка жетер менен ургаачысы оттоо чөптөрдүн жана дарактардын жалбырактарына тукумдарын таштай баштайт.

* * *

Тянь-Шань аюулары өлкөдөгү башка күрөң аюулардан бир кыйла айырмаланат. Алардын тырмактары кара, жүнү да бир топ кочкулуураак, кээде капкара түскө чейин жетет. Биздеги аюулардын жүнү менен тырмактары агыраак. Алар жер-жемиштери, жаңгак, алча, алма, жашыл

өсүмдүктөр менен азыктанат, курт-кумурскаларды, майда жаныбарларды да жейт. Суурлар — алардын абдан жакшы көргөн тамагы. Кээде аюулар канаттуулардын уяларын бузуп, жумурткаларын жеп кетет. Учуру келсе бал челектерге барып, бал жеп кумардан чыгат, суусу тайыз жерлерде балык да кармайт.

* * *

Жейрен. Республикабыздын түштүгүндө кезигет. Ал жаныбарлардын бир нечеси Семиз-Бел жайытында сакталып калган.

* * *

Аркар. Ош областынын аймагында сейрек кездешет. Ага карабастан республиканын мергенчилик башкармасы аркарды атууга аңчыларга-мергенчилерге лицензия берип коюшат. Мындай терс көрүнүштөргө жол берүүгө болбойт. Анткени ал «Кызыл Китепке» киргизилген.

* * *

Кызыл карышкыр. Кийинки 50 жылдын ичинде республикада законсуз түрдө кармалып бул карышкырдын жетөөнүн териси алынган. Ал жөнүндө илимде али эч нерсе белгисиз. Ал түгүл республиканын зоологиялык музейинде да кызыл карышкырдын кеби жок. Кызыл карышкыр Тянь-Шань тоолорунда жашайт, ырас анын жашоо шарттары илимий иштерде ушул мезгилге чейин белгисиз.

* * *

Орто Азия суусары. Түп, Чаткал сууларынын жана Ош областындагы кай бир суулардын башаттарында чан-

да кездешет. Терисинин баалуулугунаан улам браконьерлер тарабынан алардын тукумдары жылдан-жылга азаюуда.

* * *

Ылаачын—бул күндүз чабыттап жүргөн жырткыч куштардын бири. Ал аска-зоолорго уя салат, кээде карга, чар каргалардын уясын ээлеп алат. Абдан сейрек учуроочу куш болгондуктан, ал СССРдин «Кызыл Китебине» киргизилген.

Биздин республикада бул шумкар аңчылыкта пайдаланылат. Анын сүйүктүү «тамагы» болуп кептерлер, жапайы өрдөктөр эсептелет.

* * *

Илбирс — бул аз кездешкен мышык сымал жырткыч. Илбирс республикада Алай жана Тянь-Шань тоолорунда жашайт. Анын денесинин узундугу 120—130 см, куйругу — 90 см жетет. Териси кара тактары бар күрөң, көгүш түстө болот. Илбирс негизинен тоо эчкилери бар жерлерде көп жүрөт, себеби алар анын негизги азыгы. Ошондой эле суурларды, тоо канаттууларды, көбүнчө уларларды жеп оокаттанат. Адамдардан оолак болот. Үй айбандарына да сейрек кол салат. Зоопарктардын чыныгы көркү катары, айрыкча чет мамлекеттерде кымбат бааланат. Илбирсти азырга чейин эч ким колго үйрөтүп көрө элек. Эркиндикте жашаган бул жырткыч адамга көнбөстөн жүрүп өлөт.

Эл аралык рынокко илбирсти кармап жөнөтүүчү негизги район биздин республика. Мындан тышкары ал Тибетте, Монголияда жана Түштүк Сибирь тоолорунда жашайт. Анын тукуму өтө аз жана дүйнөдөгү эң сейрек айбан катары СССРдин «Кызыл Китебине» киргизилген. Илбирске аңчылык кылууга катуу тыюу салынган. Ал СССР Айыл чарба министрствосунун өзгөчө лицензиясы боюнча тирүүлөй гана кармалат.

АДАБИЯТТАР

- АЛИЕВ З., БАЙГУТТИЕВ С. Түштүк Кыргызстандын жаратылышы. Изд-во «Кыргызстан», Фрунзе, 1972.
- АРМАНД Д. Л. Нам и внукам. 2-е. доп. М., «Мысль», 1966.
- БАБУШКИН Л. Н. Агроклиматическое районирование хлопковой земли Средней Азии. Л., 1960.
- БЛАГОСКЛОНОВ К. Н., ИНОЗЕМЦОВ А. А. и др. Охрана природы. М., «Высшая школа», 1967.
- БОЛЬШАКОВ М. Н. Водные ресурсы рек Советского Тяньшаня и методы их расчета. Изд-во, «Илим», Фрунзе, 1974.
- ВЫХОДЦЕВ И. В. Вертикальная поясность растительности в Киргизии (Тянь-Шань и Алай). Изд. АН СССР, М., 1956.
- ГУЛЯЕВА Л. А. Мезозойские и кайнозойские отложения ферганской и Иссык-Кульской впадин. М., 1965.
- ГОЛОВКОВА А. Г. Растительность Киргизии. Учебное пособие. Фрунзе, 1957.
- ГЛАДКОВ Н. А. Охрана природы. М., Изд-во Моск. ун-та, 1969.
- ИСАЕВ Д. И., ГЛУШКОВА М. И. и др. Рельеф Киргизии. Изд-во «Илим», Фрунзе, 1954.
- ИЛЬИН И. А. Водные ресурсы Ферганской долины. «Гидрометеопиздат», Л., 1959.
- КОСТЕНКО Н. В. Развитие рельефа горных стран. М., 1970.
- Климат Киргизской ССР. Изд-во «Илим», Фрунзе, 1965.
- РОЙЧЕНКО Г. Н. Почвы южной Киргизии. Изд-во, «Илим», Фрунзе, 1960.
- ЩУЛЬЦ В. Л. Реки Средней Азии. «Гидрометеопиздат», Л., 1965.

МАЗМУНУ

1. Кириш сөз	3
2. Жантайынкы түздүктөрдөн асман тиреген тоолорго чейин	7
3. Областын аймагындагы жаратылыш байлыктарын классификациялоо	13
4. Суу — дарыялар, булактар, көлдөр жашоо ресурсу	23
5. Жер байлыгы топурак өсүмдүктөр жаратылыштын негизи	45
6. Түштүк Кыргызстандын кооз жер соорулары, токойлору, жашыл дарактары	66
7. Чаткал өрөөнүн өздөштүрүү жана анын келечеги	91
8. Түштүк Кыргызстандын токой чарбалары	98
9. Жаратылышты коргоо жалпы элдик иш	113
10. Жаратылышты коргоо коому жана анын милдеттери	128
11. Буларды билип алуу пайдалуу	132

Алиев З., ж. б.

А 50 Кыргызстандын түштүгүнүн жаратылышы / З. Алиев, С. Аминов, Н. Бакиров. — Ф.: Кыргызстан, 1979. — 144 бет.

Китепчеде Кыргызстандын түштүгүнүн табигый шарттарынын жана ресурстарынын өзгөчөлүгү жана аны коргоонун проблемалары жөнүндө баяндалат.

5

А $\frac{181-19}{\text{МИ } 51(17)-79}$ 78—78

*Алиев Зарлык,
Аминов Сейит,
Бакиров Насыпбек.*

ПРИРОДА ЮГА КИРГИЗИИ

(На киргизском языке)

**Фрунзе издательство
«Кыргызстан»**

Редактор *Ы. Элакунов*
Худ. редактор *Г. Половникова*
Тех. редактор *Р. Ревенко*
Корректор *Ж. Байсеркеева*

ИБ № 672

Терүүгө 20.9 1978-ж. берилди. Басууга
18.1.1979-ж. кол коюлду. Д—03522. Кага-
зы типографская № 1 форматы 70×108¹/₃₂
4,5 физ. басма табак, 6,30 шарттуу басма
табак, 6,503 учеттук табак. Тиражы 1000.
Заказ № 403. Баасы 25 т.

«Кыргызстан» басмасы 1979
720737, ГСП, Фрунзе шаары,
Совет көчөсү 170.

Кыргыз ССР басма, полиграфия жана кн-
теп соода иштери боюнча мамлекеттик
комитети. Кыргыз ССРинин 50 жылдыгы
атындагы Кыргызполиграфкомбинаты.
720461, ГСП, Фрунзе 5, Жигули көчөсү 102.